Butlletí calp

Nº2

Institut d'Estudis Calpins

·SETEMBRE 2009·

1609 MONOGRÀFIC
400 ANYS DE l'EXPULSIÓ DELS MORISCOS

Musulmanes valencianos:
de mudéjares a moriscos

Els Moriscos valencians:
Cultura àrab i religiositat musulmana

L'Expulsió dels moriscos al País Valencià:
Ideologia i Història

Els mudèjars i la Germania

La revolta de Laguar:
Crònica il·lustrada d'una rebel·lió

Els nuclis de moriscos de les valls muntanyenques de la Marina Alta

Herència morisca

Ajuntament de Calp · Institut d'Estudis Calpins

ÍNDEX

índex

President de l'IEC:
Andrés Ortolà Tomàs

Calp. Butlletí de l'Institut d'Estudis Calpins

Direcció:
Francesc Joan Monjo i Dalmau

Subdirecció i correcció:
Núria Gómez i Bolufer

Consell Assessor:
Bernat Banyuls i Sala
José Daniel Gómez López
Luis Serna García
Pere Tur i Sala

Comité Científic:
Alborada Lázaro Hernández
Andrés Domínguez Barber
Elionor Ortolà Perles
Leonardo Soler Milla
Joan Ivars Cervera
José Miguel Bertomeu Such
José Perles Ribes
José Vte. Sánchez Cabrera
Júlia Campón Gonzalvo
Manuel Cabrera Fernández-Pujol
Manuel Miró Navarro

Disseny i maquetació:
Marco Bittner
Imanol Hidalgo Pastrana

Imprimeix:
Set i Set

Edita:
Ajuntament de Calp

Portada i contraportada:
Embarcament dels moriscos al port de Dénia, Vicente Mestre, 1613

Dipòsit Legal:
V-1716-2009

ISSN:
1889-4550

Copyright dels autors*

Butlletí calp Institut d'Estudis Calpins

4 Musulmanes valencianos: de mudéjares a moriscos

7 Els Moriscos valencians: Cultura àrab i religiositat musulmana

10 L'Expulsió dels moriscos al País Valencià: Ideologia i Història

18 Els mudèjars i la germania

20 La revolta de Laguar: Crònica il·lustrada d'una rebel·lió

25 Els nuclis de moriscos de les valls muntanyenques de la Marina Alta

31 Herència morisca

EDITORIAL

Il•lusiona molt quan s'acosta una activitat acadèmica. I és que en aquests mesos de setembre i octubre hem volgut organitzar unes jornades al voltant de la qüestió morisca. Per això, i com no podia ser d'una altra manera, des de l'Institut d'Estudis Calpins hem promogut la signatura d'un conveni de col•laboració amb la Universitat d'Alacant, el qual ens permetrà organitzar activitats culturals i acadèmiques –congressos, jornades, cursos, tallers, etc.– on els estudiants universitaris podran obtenir crèdits de lliure elecció o reconeixement d'hores. Una interessant oferta formativa per als nostres joves estudiants.

També, i com no, hem apostat per l'articulació comarcal des de la qual pretenem fer de les jornades un vehicle de difusió de la nova imatge cultural de Calp, gràcies a les corresponents entitats col•laboradores.

Les jornades tindran lloc en tres caps de setmana consecutius, d'una banda els divendres es faran dues conferències per la vesprada, mentre, que d'altra, els dissabtes pel matí tindran lloc les activitats pràctiques amb els corresponents tallers i una eixida de camp a la Vall de Laguar i la Vall d'Alcalà.

Vista la nombrosa assistència en les conferències i presentacions de llibres acadèmics que hem anat organitzant al llarg de l'any, i de l'extraordinari èxit del "Ier Congrés d'Història Jaume Pastor i Fluixà", volem tornar-vos a animar a participar amb nosaltres en aquesta interessant activitat acadèmica i cultural. En la qual pretenen commemorar l'expulsió que van patir els moriscos allà per l'any 1609 i que enguany es compleixen 400 anys. Comptarem amb l'assistència dels màxims especialistes sobre la qüestió musulmana –Medieval i Moderna– de les universitats d'Alacant, València i Lyon, i amb la col•laboració del Centre Islàmic de Calp, del Grup de Muntanya de Calp i de Casa Árabe. Una activitat educativa i cultural reconeguda pel CECLEC, per l'ICE i per la Xarxa d'Universitats Institut Joan Lluís Vives, que permetrà la matrícula i el reconeixement del curs per diverses universitats de l'àmbit de parla catalana –Barcelona, Girona, Tarragona, Mallorca, Castelló, València, Castelló, Elx, etc.

A més, durant aquests dies, podrem gaudir d'una magnifica exposició titulada: "Els moriscos de la Marina Alta. 400 anys de l'expulsió" promoguda i organitzada per la MACMA i l'IECMA. Nosaltres també ens hem volgut sumar a aquest any commemoratiu del quart centenari de l'expulsió dels moriscos del regne de València, un dels successos més importants del regnat de Felip III i dels més transcendentals de la història dels valencians, i ho hem fet amb les jornades, com ja hem assenyalat, i amb la publicació d'aquesta revista monogràfica on col•laboren veritables experts del món musulmà valencià i membres del nostre Institut, historiadors tots ells, que també han estudiat sobre la qüestió que ens ocupa.

I tot açò, i més que farem, ho fem per acostar el saber i el coneixement al poble. Perquè, com se sol dir, la cultura ha d'estar a l'abast de tots i no sols d'uns pocs privilegiats.

Ilusiona enormemente cuando se acerca una actividad académica. Y es que en estos meses de septiembre y octubre hemos querido organizar unas jornadas destinadas al estudio de la cuestión morisca. Por ello, y como no podía ser de otra manera, desde el Institut d'Estudis Calpins hemos promovido la firma de un convenio de colaboración con la Universidad de Alicante, el cual nos permitirá organizar actividades culturales y académicas –congresos, jornadas, cursos, talleres, etc.– donde los estudiantes universitarios podrán obtener créditos de libre configuración o reconocimiento de horas. Una interesante oferta formativa para nuestros jóvenes estudiantes.

Hemos apostado por la articulación comarcal, desde la cual pretendemos hacer de las jornadas un vehículo de difusión de la nueva imagen cultural de Calp, gracias a las correspondientes entidades colaboradoras.

Las jornadas tendrán lugar durante tres fines de semana consecutivos, por una parte los viernes se realizarán dos conferencias, mientras que los sábados por la mañana tendrán lugar las actividades prácticas con los correspondientes talleres y una salida de campo a La Vall de Laguar y la Vall d'Alcalà.

Vista la numerosa asistencia en las conferencias y presentaciones de libros académicos que hemos ido organizando a lo largo del año, y del extraordinario éxito del "Ier Congrés d'Historia Jaume Pastor i Fluixà", os queremos volver a animar a participar con nosotros en esta interesante actividad académica y cultural. Desde la cual pretendemos rememorar la expulsión que sufrieron los moriscos valencianos allá por el 1609 y que este año se cumplen 400 años. Contaremos con la asistencia de los máximos especialistas sobre la cuestión musulmana –Medieval y Moderna– de las universidades de Alicante, Valencia y Lyon, con la colaboración del Centro Islámico de Calp, del Grup de Muntanya de Calp y de la Casa Árabe. Una actividad educativa y cultural reconocida por el CECLEC, por el ICE y por la Xarxa d'Universitats Institut Joan Luis Vives, que permitirá la matrícula y el reconocimiento del curso por varias universidades del ámbito de habla catalana –Barcelona, Girona, Tarragona, Mallorca, Castelló, València, Elx, etc.

Además, durante estos días, podremos disfrutar de una magnifica exposición titulada: "Els moriscos de la Marina Alta. 400 anys de l'expulsió" promovida y organizada por la MACMA y el IECMA. Nosotros también nos hemos querido sumar a este año conmemorativo del cuarto centenario de la expulsión de los moriscos del reino de Valencia, uno de los sucesos más importantes del reinado de Felipe III y de los más trascendentales de la historia del valencianos. Lo hemos hecho con las jornadas, como ya hemos señalado, y con la publicación de esta revista monográfica, donde colaboran profesores expertos en el mundo musulmán valenciano y miembros de nuestro Institut, historiadores todos ellos, que también han hecho rigurosos estudios sobre la cuestión que nos ocupa.

Y todo esto, y más que haremos, lo hacemos por acercar el saber, el conocimiento, al pueblo. Porque, como solemos decir, la cultura debe estar al alcance de todos y no de unos pocos privilegiados.

José Hinojosa Montalvo
Universitat d'Alacant

Musulmanes valencianos: De mudéjares a moriscos

Un buen día del año 1525 Alí Albarramoní se despertó con este nombre y se acostó con el de Pere Roig. Pasó de ser un mudéjar a un morisco, no por propia voluntad, sino por la de los agermanados, que lo convirtieron, como a tantos otros, al cristianismo a la fuerza. Es un caso supuesto, pero que refleja el trágico fin del mudejarismo en el reino de Valencia, que se había iniciado tras la conquista de Jaime I. El mudéjar era el musulmán que vivía bajo el dominio político de los cristianos, aunque la documentación valenciana nunca lo llamó así, sino moro o sarraí, pero se utiliza el término mudéjar, entre otras razones, para contraponerlo al más conocido de morisco.

La característica fundamental que distingue al mudéjar del morisco es la religiosa, es decir el mudéjar conserva (porque quiere y le dejan) la práctica del Islam en una sociedad cristiana. Tras la conquista cristiana la población musulmana pasó a formar parte de la Corona o de un señor laico a quien el rey hubiera concedido el lugar. Por ello buena parte de los moros quedaron desde la conquista en tierras de señorío, aunque las condiciones de vasallaje variaron a medida que el señor fue ampliando su facultad jurisdiccional. Desde el último cuarto del siglo XIII se fue endureciendo la condición de los mudéjares valencianos al desvirtuarse el contenido de los iniciales pactos de capitulación. En ella había unos puntos comunes que servirán de punto de arranque a la nueva organización musulmana. De forma esquemática estas concesiones serían: tener sus casas y labrar sus tierras; reconocimiento de sus términos y pastos; administración según la ley islámica (*çuna i xara*); nombrar sus magistrados; practicar el islamismo y enseñarlo a sus hijos; poder circular por tierras cristianas libremente; mantener las mezquitas y sus bienes; que no pudieran habitar cristianos en el lugar sin su consentimiento. Los aspectos fiscales variaron según la zona e intereses concretos. Estos puntos sirven como marco en el que se desarrollarán durante casi tres siglos las morerías urbanas y las comunidades rurales.

El mudéjar dependía jurídicamente del rey, que era su señor, en las poblaciones de realengo y del señor, por delegación, en los señoríos. Ello hizo que los moros se sintieran siempre protegidos por la Corona, lo que no les eximía de ser considerados como una fuente más de ingresos (nostre tresor), ya que eran parte del patrimonio real, una buena fuente de ingresos.

Las comunidades mudéjares se organizaban en *aljamas*, el ente jurídico que englobaba a la población mudéjar de una o de varias localidades y constituía, al mismo tiempo, una comunidad religiosa y una institución jurídica. En los núcleos urbanos los moros fueron segregados, marginados y separados de la población cristiana a barrios especiales, por lo general extramuros, las morerías, de las cuales la más antigua que se tiene noticia es la de Xàtiva, creada por Jaime I en 1252. Las hubo en las principales ciudades y villas: Valencia, Alzira, Segorbe, Elche, Cocentaina, Chelva, etc. La organización municipal variaba según localidades, aunque al frente siempre había unos cargos rectores, que en Xàtiva, por ejemplo, eran un *alcadí* y cuatro adelantados, elegidos entre los pobladores de la morería, mientras que la Corona elegía el *alamín* y un *çalmedina*. En Valencia, en 1477, la morería estaba regida por el *cadí* que, junto con los 10 consejeros, elegían a dos adelantados o jurats. Además de estos cargos y sus lugartenientes había otros subordinados encargados por la *aljama* de diferentes funciones: *sayones*, colectores, clavarios, porteros, *alfaquíes*, degolladores rituales, escribanos, etc. En las áreas rurales los oficiales municipales eran: un *alamín* y unos *jurats*, asistidos por un *Consell*. El número de jurados variaba según las poblaciones, entre uno y tres. En el terreno de la administración de justicia cuando el pleito se presentaba con personas de dos religiones eran las autoridades cristianas las encargadas de resolver las cuestiones de acuerdo con la legislación foral. La justicia entre musulmanes era asunto del *alcadí*, cuyas competencias no variaron mucho con respecto a la época propiamente musulmana: vigilancia y control oficial de la propiedad colectiva; juez y notario y las atribuciones propias de su cargo, como matrimonios, repudios, sucesión o herencias, huérfanos, etc. Se ayudaba con escribanos y lugartenientes.

Mujer morisca barriendo su casa, Christoph Weiditz, 1529.

En general puede hablarse de un progresivo retroceso demográfico de los mudéjares desde el siglo XIII hasta la expulsión. Es un descenso marcado muchas veces por los sucesos políticos: la conquista cristiana, las revueltas del caudillo al-Azraq, los saqueos a morerías entre 1276 y 1291 por los cristianos, mientras que en el siglo XIV las correrías de los granadinos por el sur del reino hicieron que muchos moros emigraran hacia Granada. La Corona y los señores intentaron controlar esta emigración, legal o clandestina, con medidas restrictivas para que los moros no pudieran abandonar libremente el reino y los viajes fue-

ron controlados minuciosamente por el baile general del reino, exponiéndose el moro que viajara clandestinamente a quedar cautivo si era detenido. La restricción de viajar afectaba sobre todo a la zona meridional del reino, a la cuenca del Vinalopó y resto de la gobernación de Orihuela, ya que, apoyándose en las morerías de la comarca, los moros trataban de pasar clandestinamente hacia Granada. A pesar de las medidas para evitar estas fugas o las salidas legales, por crear nuevas morerías y atraer pobladores mudéjares, la población musulmana continuó descendiendo en el reino a finales de la edad Media. En el censo de 1510 había 42.575 casas de cristianos y 13.056, aproximadamente de mudéjares, o sea un 23,4% de moros aproximadamente.

Su conciencia de grupo se fundamentaba en la perpetuación de un mundo social y cultural diferente, pero a pesar de ello se produjo un importante cambio aculturador a partir de la conquista, visible en la desaparición de las élites, la introducción de los fueros, de la *aljama,* del control cristiano de la economía y la fiscalidad, la pérdida del control final sobre la tierra, la dependencia en vasallaje de señores cristianos, etc. factores todos ellos que afectaron a la integridad cultural y a las señas de identidad del mudéjar. Un indicador útil de esta aculturación es la extensión del bilingüismo, que en Aragón a fines de la Edad Media era ya monolingüismo, o el abandono en este reino del sistema onomástico árabe en el siglo XV y la adopción del castellano. Fue en el reino de Valencia donde, a pesar del avance del uso del romance en el transcurso de los siglos medievales, la lengua árabe se mantuvo con más vigor y fue uno de los principales factores de diferenciación entre moros y cristianos. En estos siglos el linaje seguía siendo uno de los pilares de la sociedad mudéjar, reforzado por la práctica de la endogamia. Por encima de la familia o el linaje, la solidaridad más importante era la que formaba la *aljama* rural o la morería urbana, lo que no excluía una intensa violencia personal o familiar en el seno de la sociedad mudéjar, en cuyo trasfondo los asuntos de honor, junto con las rivalidades económicas, ocuparon un lugar preferente.

Cuatro fueron los sectores donde se desarrolló la actividad económica de los mudéjares: comercio, artesanía, agricultura y ganadería. En la mayoría de los casos estuvo condicionado por los emplazamientos musulmanes: ganadería y agricultura en el ámbito rural; comercio y artesanía en los núcleos urbanos. La agricultura fue la principal ocupación de la población. Desde el primer momento Jaime I quiso, en muchos casos, que la situación continuase segons ...*fo stablit e acostumat en temps de sarrahïns*, y ello se ve en las instituciones de riego, lo que contribuyó a darles estabilidad. Ello no obsta para que hubiera profundos cambios, al tener que integrarse en una sociedad feudal, diferente de la anterior islámica, con una administración más formal, más estructurada (municipal o gremial), que la islámica, en la que el marco del parentesco era básico. Respecto a la condición de los trabajadores agrícolas mudéjares en los primeros tiempos hubo una continuidad con los exaricos, campesinos establecidos en una propiedad rural a cambio de una renta o parte de los frutos, y que Glik considera como "el modelo social predominante en el campo islámico", en tanto que Burns, por su parte, resalta su generalización tras la conquista. También a principio del periodo cristiano hubo en la fiscalidad hacia el mudéjar un respeto y continuidad de la tradición y de las normas islámicas, base de las capitulaciones, que se rompió a partir del último cuarto del siglo XIII, a medida que fue avanzando el proceso de señorialización, empeorando la situación social y económica del campesino mudéjar. Cambios mucho más decisivos se produjeron en la propiedad de la tierra, en un largo proceso iniciado a raíz de la conquista y que se acentuó tras las revueltas de al-Azraq. Ahora bien, no debemos olvidar que los repartos de bienes raíces no afectaron a todas las propiedades ni a todas las comunidades rurales por igual. No recibieron igual tratamiento los bienes de la aristocracia, oficiales o comunales que los de muchos simples labriegos, ni la distribución de tierras afectó igual a las grandes poblaciones (Valencia, Alzira, Cocentaina, etc.), donde los musulmanes se vieron privados de sus tierras, que a pequeñas alquerías, en la que en ocasiones pudieron conservar parte de sus bienes. La Corona y los señores estaban también interesados en que los campesinos musulmanes siguieran cultivando las tierras, que en la mayoría de los casos ya no eran las suyas y se veían inmersas paulatinamente en un proceso de señorialización, que fue deteriorando y cambiando la situación inicial de los pactos de rendición.

Los repartos de tierras, la difusión del señorío, los cambios en los cultivos, los movimientos de población mudéjares en estos siglos, que iban desde el descenso topográfico de los poblados de altura y la fundación de *nuevas vilas*, a los trasvases y reasentamientos de población mudéjar, generaron una agricultura de montaña de pequeños valles regados, terrazas de secano y pequeñas alquerías, mientras que en otras áreas, como en La Marina o en el valle del Vinalopó, se difundían los cultivos especulativos y de fácil comercialización por vía marítima, como la pasa, el azafrán, los frutos secos, etc.

Junto a unos sistemas de explotación colectivos, la familia aparece como la unidad fiscal y administrativa, que aglutinaba la fuerza del trabajo. El parcelario estaba muy fragmentado, igual que la propiedad, siendo la imagen más difundida la de un campesino mudéjar laborioso, el fruto de cuyo trabajo se destinaba a garantizar los niveles de subsistencia familiar, a la vez que parte de la producción iba a manos del señor en virtud de las diversas exacciones fiscales.

Desde el punto de vista fiscal se aprecia una continuidad de las tasas mudéjares con las de tradición musulmana. La documentación presenta estas tasas con un volumen y una tipología similar a los impuestos cristianos. Con el tiempo los cristianos las modificaron y adaptaron a sus necesidades, pasándose de una fiscalidad ligera a otra más opresiva. La renta que el mudéjar proporcionaba al señor procedía de los medios de producción y transformación, de la actividad comercial, industrial o bien eran gravámenes sobre el individuo y la comunidad. A ello se añadían las exacciones percibidas por la Iglesia, la Corona o los impuestos extraordinarios, todo lo cual constituía una pesada carga a fines de la Edad Media para el mudéjar.

Respecto a la ganadería, desempeñaba un importante papel en la economía familiar y en el censo ganadero de 1510, las 931.743 cabezas de ganado lanar y cabrío contabilizadas, los cristianos están en poder del 61,5% y los mudéjares del 28,5%, una relación similar a la que había entre los efectivos humanos.

En las ciudades o villas más desarrolladas que cuentan con morería hay un predominio de mudéjares dedicado al trabajo artesano, reflejo de una economía de mercado más fuerte, que produce excedentes comercializables. Son profesiones relacionadas con el metal (caldereros, herreros, cuchilleros), las textiles (tintoreros, tejedores, lenceros), el esparto (alpargatas y esteras en Elx y Crevillent, cuerdas, aparejos), la fabricación de jabón, la construcción, el trabajo de alfarero fue destacado en muchas comunidades, desde ollas y cántaros a la riquísima loza dorada de Manises, o la de Paterna, objeto de una gran demanda por los grupos privilegiados cristianos de Occidente. No hay que olvidar tampoco la industria del papel en Xàtiva, aunque en el siglo XIV su calidad dejaba mucho que desear. En las *aljamas* rurales la artesanía se encuadraba en el marco de la economía familiar o local, proporcionando productos de primera necesidad o en sustitución de los existentes. El trabajo del mudéjar hay que verlo como parte de la economía medieval general. Nada tiene de extraño, por tanto, que las propias autoridades municipales cristianas subvencionen a aquellos artesanos moros cualificados que desean instalarse en sus localidades, o que el trabajo del mudéjar y la buena calidad de sus productos sus-

Morisco llevando pan, Christoph Weiditz, 1529.

citen el recelo de los artesanos cristianos ante una competencia que consi deraban perniciosa para sus propios intereses. El destino final del producto elaborado por el trabajo del mudéjar podía ser el autoabastecimiento, la venta directa en el obrador o en el mercado de la morería, pero a menudo se insertaba en los circuitos mercantiles cristianos, sobre todo aquellos productos que por su calidad eran objeto de especial demanda, como el papel, el jabón, la cerámica o la metalurgia (calderas, ollas, etc.). Abundaron los mudéjares dedicados a comerciar por todo el reino o con los vecinos de Aragón y Castilla, así como con Granada y el norte de África, tráfico monopolizado por algunas familias notables de la morería de Valencia.

En el sector de los servicios hay que señalar el empobrecimiento de los conocimientos que se produjo en el ejercicio de la profesión médica por parte de los mudé jares a partir de la conquista cristiana del siglo XIII, debido a la huida de la minoría musulmana científica destacada hacia Granada y Marruecos. El resultado final: superstición y curanderismo, aunque no faltaron médi cos destacados como Muhammad al-Safra (Crevillent, último tercio del siglo XIII). Fueron frecuentes las moras que ejercieron la medicina, con alta estima profesional por musulmanes y cristianos.

En sus relaciones con los cristianos los mudéjares mantuvieron una posición de inferioridad y toda una amplia gama de medidas legales garantizaban la segregación de las dos comunidades. Los mudéjares de señorío, por ejemplo, tenían muy restringida su capacidad de movimientos dentro del reino y sus desplazamientos al exterior. Los musulmanes tenían prohibido el acceso a los cargos públicos y carecían de representación en las Cortes del reino. En el siglo XIV, a instancias de la Iglesia, se dictaron normas segregacionistas sobre vestidos, cabello, que debían llevarlos cortados en redondo (*garzeta* en la cabeza). También estaban obligados a llevar una insignia en la cabeza o *tovallola blava*, con el fin de poderlos distinguir de los cristianos, lo que era una forma de discriminación y control. Los contactos sexuales entre miembros de las dos comunidades estaban castigadas con las penas más graves, incluso la muerte.

Las relaciones entre cristianos y mudéjares no podemos calificarlas de convivencia, aunque en ocasiones la hubiera a nivel personal, sino de coexistencia, y no siempre pacífica, ya que, frente a lo que sucedió en Aragón o Castilla, donde fueron raros los episodios de violencia hacia el mudéjar, en el reino de Valencia, la proximidad del reino nazarí de Granada, con sus correrías fronterizas en busca de cautivos y botín, y las de los piratas berberiscos y granadinos en el litoral, generaron un sentimiento de desconfianza –y en ocasiones odio- hacia el mudéjar, que era visto como la "quinta columna", los colaboracionistas, con estos enemigos de la Cristiandad y del rey de Aragón. Fue imposible la integración completa entre cristianos y mudéjares, ya que éstos se consideraban parte de la comunidad islámica, nunca de la cristiana, y entre ambas comunidades existieron barreras insalvables en lo social, que impidieron -salvo contadas excepciones- la convivencia entre cristianos y mudéjares. En definitiva, en estas relaciones entre cristianos y mudéjares, analizadas de forma global, es difícil emplear los calificativos de tolerancia y convivencia en los términos con los que hoy los empleamos, de igualdad y plena aceptación de las diferencias que presenta "el otro", en este caso el mudéjar. La coexistencia que hubo, además, estuvo presidida por el prejuicio, la ignorancia, el desprecio y la marginación, que eran los mismos sentimientos que las minorías tenían por los cristianos. Hoy, se prefiere hablar de coexistencia entre las dos comunidades, con sociedades, mentalidades y religiones totalmente antagónicas, siendo básicamente razones económicas, las que permitieron la pervivencia del mudejarismo en nuestras tierras.

PARA SABER MÁS

BARCELÓ TORRES, Mª C., *Minorías islámicas en el País Valenciano. Historia y dialecto.* Valencia, 1984; BURNS, R. I., *Moros, cristians i jueus al regne croat de Valencia,* Valencia, 1987; Colonialisme medieval, Valencia, 1987; *L' Islam sota els croats. Supervivència colonial en el segle XIII al regne de València*, Valencia, 1990; BRAMÓN, D., *Contra moros y judíos,* Barcelona, 1986; GUICHARD, P., "La Valencia musulmana", *Nuestra Historia,* T. 2, Valencia, 1980, pp. 201-280; FERRER I MALLOL, Mª T., *Els sarraïns de la Corona catalano-aragonesa en el segle XIV. Segregació i discriminació*, Barcelona, 1987; *Les aljames sarraïnes de la Governació d'Oriola en el segle XIV*, Barcelona, 1988; *La frontera amb l'Islam en el segle XIV. Cristians i sarraïns al País Valencià*, Barcelona, 1988; HINOJOSA MONTALVO, J., *Los mudéjares. La voz del Islam en la España cristiana*, Teruel, Instituto de Estudios Turolenses, 2002. 2 vols; *La morería de Elche en la Edad Media*, Teruel, 1994; MEYERSON, M. D., *Els musulmans de València en l'època de Ferran i Isabel*, Valencia, 1994; TORRÓ I ABAD, J., "El urbanismo mudéjar como forma de resistencia. Alquerías y morerías en el reino de Valencia (siglos XIII-XVI)", *VI Simposio Internacional de Mudejarismo*, Teruel, 1996, pp. 535-598.

Els moriscos valencians: Cultura àrab i religiositat musulmana

Luis F. Bernabé Pons
Universitat d'Alacant

Dansa morisca, Christoph Weiditz, 1529.

El ban d'expulsió dels moriscos valencians, fet públic el 22 de setembre de 1609, col•locava a aquests en la primera línia de les onades de moriscos que anaven a ser foragitats dels diferents regnes d'Espanya a partir d'aleshores. Encara que curiosament el propi Patriarca Juan de Ribera, després d'anys de desànim amb els seus feligresos valencians, havia proposat que s'hi expulsaren primer als moriscos de Castella, ningú es va sorprendre quan els moriscos del regne de València foren els primers en ser expulsats[1]. Per tota Espanya eren temuts per ser la comunitat cristiana nova més perillosa per a la seguretat dels regnes: en primer lloc per la seua densitat demogràfica, que arribava a aproximadament a un terç de tota la població valenciana. Aquesta densitat, a més, era especialment visible en determinades zones, constituint la pràctica totalitat de la població en no pocs pobles llevantins. En segon lloc pels contactes que, de forma més o menys intensa, mantenien amb els corsaris magrebins. Durant tot el segle XVI els vaixells procedents d'Alger van anar arribant a les costes valencianes i alacantines i van anar buidant de moriscos, no pocs pobles, contant en moltes ocasions amb la complicitat dels musulmans valencians, que comptaven amb rutes d'escapada establides des de les muntanyes fins a la costa. Aquests moriscos —retratats en el corsari morisc valencià de la *Vida del escudero Marcos de Obregón*, de Vicente Espinel (1618)— seran alguns dels pitjors enemics que tindran els cristians al nord d'Àfrica.

No obstant això, hi ha un altre element que distingia netament als moriscos del regne de València de la resta dels moriscos d'Espanya, era el manteniment, en gran mesura, tant de la seua cultura àrab com de la seua fe musulmana: la seua cultura àrab expressada fonamentalment en l'ús continuat de la llengua àrab, en la seu vessant dialectal valenciana; i la seua fe islàmica simbolitzada en la seua voluntat de ser musulmans i en la pràctica dels seus preceptes i costums.

Per a les autoritats cristianes, i per als mateixos moriscos, durant el segle XVI havien existit dos pols fonamentals a l'hora de mantenir el patrimoni cultural àrab-islàmic en la Península: els moriscos de Granada i els moriscos de València. Els primers havien mantingut l'àrab, malgrat totes les requisitòries en contra, quasi per una qüestió cronològica, ja que, conquerida en 1492, les prohibicions lingüístiques no arribaren fins dècades més tard. Els moriscos valencians, per la seua banda, a causa de la seua peculiar situació social i demogràfica, i també al fet que la llengua àrab mai estiguera prohibida en la Corona d'Aragó, havien mantingut l'ús de l'àrab, en diferents combinacions, amb el valencià o castellà, durant tot el segle XVI[2]. No obstant això, després de la *Guerra de las Alpujarras* (1567-1571) i la posterior dispersió per la Península dels moriscos granadins derrotats, la comunitat morisca valenciana quedarà com l'única cohesionada i en la qual l'Islam i l'àrab segueix viu. Era una qüestió que no se li escapava a un gran coneixedor dels moriscos, el jesuïta Ignacio de las Casas, ell mateix nasqué dins dels cristians nous de moro. Casas indicava al Papa Climent VIII en 1605 que:

> *La conversión de todos los descendientes de moros que ay oy en España pende a mi juicio (y no me engaño) de sólo el convertirse los del reyno de Valencia y es la razón porque entienden los demás que estos escuchan y ven todos los ritos y ceremonias de su secta y saben todo su Alcorán exactamente, con sus exposiciones e interpretaciones, y entienden también las cosas de nuestra fe... Mientras duró en pie el reyno de Granada, tuvieron todos los de aquel reyno esta preeminencia entre todos los demás de España ... por tenello por los mas doctos en su secta como los tienen hasta oy... pero como los dividieron y se an ydo acavando los que sabían leer y escrevir en su lengua y se la prohibieron años antes... ha faltado esta honra y crédito en los del reyno de Valencia, que saben sus letras arábigas...*[3]

El fet que els moriscos valencians seguiren usant l'àrab com llengua de comunicació i cultura era, per al jesuïta granadí, un problema doble: en primer lloc seguiren utilitzant els seus llibres religiosos ancestrals, començant per l'Alcorà, en la llengua que ells pensaven que era la natural del missatge de Déu; en segon lloc, continuaren sent impenetrables al missatge evangèlic cristià, donada la quasi total inexistència de predicadors que conegueren correctament l'àrab i l'Islam, a excepció del propi Casas i algun més. La conservació de l'àrab, presa ací com llengua sacra, feia dels moriscos de València una espècie de capdavanters de la resistència cultural entre els moriscos de tota Espanya.

Tota aquesta sèrie de fets propicià que en la València dels segles XVI i XVII la cultura àrab i islàmica, malgrat la seua situació d'intensa persecució, estigués present de forma notable en

àmplies zones de la seua geografia, moltes vegades de forma pública. Fins i tot a començaments del segle XVII hi havia qui pensava que els cristians de València estaven tan acostumats a veure les cerimònies musulmanes sense embuts, que pensaven que no tenien obligació de denunciar a les autoritats cosa tan manifesta. En la mateixa època, els metges d'origen morisc seguien realitzant les seues activitats per tot el regne, si bé moltes vegades confoses amb pràctiques fetilleres i heterodoxes.

Llengua, cultura i religió solien anar de la mà de la pròpia condició de mudèjars i moriscos al llarg dels segles, tant dins com fora de la pròpia comunitat morisca. Encara que no és estrictament una relació que es done sempre així al llarg de la història; de fet hi hagut i hi ha musulmans no arabòfons, així com jueus i cristians de llengua àrab, la veritat és que des de la perspectiva del creient musulmà, Islam i llengua àrab formen una parella en perfecta simbiosi. Encara que en l'Islam peninsular dels segles XVI i XVII es desenvolupà una creença musulmana en castellà, especialment en determinades zones d'Aragó, amb el naixement i desenvolupament de la literatura aljamiada, la veritat és que els propis moriscos veuen amb certa aprensió l'allunyament de l'àrab[4]. Per a ells, qui parlara i llegira l'àrab tindria el context idoni per a ser millor musulmà, i per als moriscos aragonesos *han vivido con más libertad y teniendo todas las zambras y algarabía los de Granada y Valençia, porque [Mahoma] les prometió que no se perdería entre ellos la ley*.

Avui en dia conservem molts documents escrits, de diversa índole, que mostren clarament l'alt nivell de l'ús de l'àrab que tenien els moriscos valencians. Aquests documents, que han estat estudiats especialment per Carmen Barceló i Ana Labarta, indiquen un ús de la llengua àrab bastant uniforme, malgrat que evidentment l'ús escrit estaria molt menys estès que l'oral[5]. Es pot afirmar, sense exageració, que l'àrab va ser la llengua dels moriscos valencians, encara que cap al XVII presentara ja símptomes de reculada, i el que en realitat s'establí fou el nivell de bilingüisme que amb el valencià o el castellà podien tenir els moriscos de diverses zones o que exercien determinats oficis. Aquests documents apareixen en moltes ocasions en processos inquisitorials de moriscos en forma de cartes que s'havien creuat amb persones del nord d'Àfrica, tractes amb moriscos d'altres zones d'Espanya i, més freqüentment, oracions i sortilegis escrits en trossos de paper que portaven damunt o receptes per a fabricar ungüents o guarir diferents mals més o menys lleus. Fins i tot en alguna ocasió, en els papers traduïts que havien causat el procés del morisc contenien les oracions cristianes que el morisc havia d'aprendre.

Un dels aspectes més interessants per a calibrar la importància de la cultura morisca el conformen els metges moriscos que van estudiar en la Universitat de València i que van exercir el seu ofici durant tot el segle XVI[6]. Als estudis de la medicina humanística unien els seus coneixements de medicina arabitzada, de caràcter "aviceniana", que malgrat la seua extensió popular s'anava veient cada vegada més arraconada en el món acadèmic oficial. Homes com Francisco de Córdoba, Gaspar Capdal, Pinterete de València o el famós Jerónimo Pachet, qui va curar de xiquet al futur Felip III i que es veuria immers en un famós procés inquisitorial. Són alguns dels representants d'aquesta medicina morisca valenciana que, com ha demostrat Luis García Ballester, es seguia nodrint de tractats mèdics escrits en àrab. No obstant això, la malvolença d'alguns acadèmics partidaris de la medicina humanística, unida a la cada vegada més acusada desconfiança cap als moriscos, va fer que aquests, encara que estudiaren medicina a la Universitat, no pogueren graduar-se en els seus estudis, relegant la pràctica mèdica morisca cap a la clandestinitat i el perillós contacte o barreja amb les pràctiques de curanderos.

Per descomptat, la cultura en àrab té la seua realització més extensa en els materials religiosos islàmics. Pels mateixos testimoniatges inquisitorials coneixem alguns dels llibres islàmics en àrab que van ser requisats per les autoritats cristianes, llibres en general d'exposició de doctrina o d'explicació de passatges de l'Alcorà, però que desgraciadament no han arribat fins a nosaltres, excepció feta d'algun text alcorànic. La possessió d'alguns d'aquells llibres era un timbre de glòria i de pietat per als seus posseïdors, i tenim molts testimoniatges de llibres àrabs requisats als seus amos moriscos[7]. Així mateix, sabem que alguns rics moriscos pugnaven per tenir exemplars de luxe del text islàmic sagrat. Fins i tot, algunes persones combinaven segurament un lloc de responsabilitat espiritual entre la comunitat morisca amb un cert nivell econòmic que els permetia mantenir fins i tot biblioteques, com els casos descoberts a Potries (Gandia) i Monòver, trets a la llum per Juan Bautista Vilar[8].

Els nombrosos casos de llibres islàmics presos als seus posseïdors moriscos, revisats per Ana Labarta, indiquen clarament la permanència de la creença i la praxi islàmica a la fi del segle XVI i començaments del XVII, fins i tot en els moments en els quals la persecució inquisitorial es va fer més intensa. Els moriscos del Regne de València, especialment aquells que vivien en terres de senyoriu i molt especialment els quals es trobaven en zones apartades o d'alta densitat cristiana nova, mantenien de la millor manera possible tots aquells aspectes de la seua fe que els era possible. Emparats pels seus senyors, que exercien la seua "protecció" sobre els vassalls moriscos a qui espremien, els moriscos valencians tenien en general una vida de musulmans, excepte quan es posaven sobre ells ulls cristians, interessats en la seua correcta evangelització. Famós es farà el procés inquisitorial contra En Sancho de Cardona, almirall d'Aragó, acusat de protegir als seus vassalls moriscos de la Vall d'Alcalà i de la Vall del Castell de Guadalest, perquè es mantingueren en la fe musulmana i fins i tot haver-los animat a que reconstruïren una mesquita que mantenien en estat ruïnós[9].

Els moriscos mantenien les seues estructures musulmanes gràcies a la institució de l'*aljama*, institució espiritual que se situava entre la comunitat universal de creients i la família i que servia per a enfortir els llaços d'unió d'un grup de creients musulmans, estigueren en un poble, en diversos o en zones escampades[10]. Quan els *alfaquís* valencians viatjaven de poble en poble per a impartir els seus ensenyaments o assessorar sobre aspectes de la vida islàmica, estava actuant aquella institució; quan alguns moriscos rics ajudaven als més pobres en diversos aspectes, també es tractava d'aquella institució, l'*aljama*, que no tenia límits físics sinó de reconeixement en la fe. Un exemple il•lustratiu d'aquests dos últims punts ens l'ofereix el sonat procés inquisitorial d'En Cosme Abenamir, ric morisc natural de Benaguasil i tingut per un dels principals capdavanters moriscos valencians. En Cosme, acusat de mantenir públicament vida de musulmà, fou encausat a València, encara que acabà per eixir a bé del procés. En la causa veié la llum una llista de noms de moriscos que actuaven com *alfaquís* per diverses zones i que era tan detallada i tan nombrosa que deixava veure perfectament la força que l'Islam mantenia entre la comunitat morisca valenciana[11].

La vida dels moriscos —excepció feta de quan havien d'acudir a l'església i a l'evangelització, o d'aquells moments en què es presentaven davant els cristians— es regiria pels temps islàmics, des del naixement a la mort. Des de la *tasmiyya* o imposició del nom musulmà al nounat, que se solia fer de forma immediatament posterior al bateig, a les cerimònies mortuòries. Els moriscos de València procuraven aferrar-se a les seues tradicions socio-religioses. També tenien retalladors que practicaven la circumcisió als moriscos de la seua zona, com el cas d'una família de barbers d'Elda que van exercir la seua activitat pel Vinalopó Mitjà. De la mateixa manera hi havia carnissers que sacrificaven els caps de bestiar de la forma establida per l'Islam per al consum dels moriscos. A la fi del segle XVI, quan les autoritats ordenaren que en els llocs de moriscos els carnissers foren cristians vells per matar els caps de bestiar de forma ortodoxament cristiana, aquests últims s'arruïnaren perquè cap

morisc comprà la seua carn. Una cosa semblant succeeix amb la carn de porc i el vi, un dels tòpics de la literatura antimusulmana del segle XVI, o amb el dejuni del Ramadà que pel que sembla es practicava de forma escrupolosa, i el compliment del qual, amb el silenci i la lentitud de l'activitat que aquest comportava, cridava l'atenció dels visitants de les zones morisques[12].

Els moriscos, com s'ha assenyalat, es donaven suport per al desenvolupament de la seua vida quotidiana com a musulmans, en homes d'especials coneixements religiosos que actuaven com a instructors de fe o com a consellers de diversos aspectes de les seues vides, objectiu principalíssim de les accions inquisitorials pel poder cohesionant de la comunitat que tenien, els *alfaquís* alliçonaven sempre als moriscos a mantenir-se ferms en la fe i a complir, en tant que els fóra possible en la seua vida, amb els principis i ritus musulmans. Els *alfaquís* dels pobles valencians eren tinguts no només pels més experts en la doctrina musulmana, sinó també pels més astuts a l'hora d'ocultar la fe a ulls indiscrets i, així mateix, pels més audaços a l'hora de contestar a l'opressió espiritual cristiana. Són els alfaquís qui dirigien als moriscos en una resistència espiritual que els duia efectuar afirmacions de fe musulmana allí on poden. Seria el cas, per exemple, dels soterraments. Com és sabut, els musulmans soterren als seus morts amb el cos o amb el cap inclinat en direcció a la quibla, com l'última manifestació del mort d'unió amb el centre espiritual de l'Islam, la ciutat santa de La Meca. Sabedors d'aquesta circumstància, les autoritats cristianes van ordenar que en les cerimònies fúnebres i en els soterraments havia d'estar present algun sacerdot que impedira tals extrems i que assegurara que el cadàver quedara mirant al cel. No obstant això, el descobriment en osseres de cristians nous d'esquelets amb una pedra a l'altura del mentó, al costat oposat del de la quibla, podria indicar que de manera subreptícia algú va col•locar aquella pedra allí perquè quan arribara el rigor mortis o la putrefacció del cadàver, el crani es vencera cap a la seua posició "correcta"[13].

Aquesta forma de resistència cultural i encara de cert atac a les imposicions cristianes era una de les característiques que més cridaven l'atenció de les autoritats religioses. Els moriscos no només no feien cas del que se'ls hi explicava –generalment en castellà- en les sessions d'evangelització, que a més solien fer-se en les parròquies que havien estat abans mesquites, sinó que a més no perdien ocasió d'atacar els dogmes del cristianisme. Els moriscos valencians, en vespres de l'expulsió seguien sent, segons l'expressió de l'època, "tan moros com els d'Alger" perquè entre ells l'Islam seguia estant viu com una continuació de les tradicions heretades dels seus avantpassats, però també com una afirmació d'idiosincràsia front als cristians. De nou el jesuïta morisc Ignacio de las Casas era clarivident: els moriscos valencians no només són impermeables a una predicació mal feta, sinó que no perden ocasió per a, ací i allà, deixar palesa la seua pròpia personalitat religiosa i cultural:

> *De la mesma confiança nace el atreverse a poner ciertas manos pintadas abiertas en las paredes de sus casas o lugares que quieren, y aún junto a las cruzes por befa dellas, porque aquella mano es símbolo de su secta como la cruz de nuestra fe. Vi puesta esta mano en una cruz de piedra que está en el camino de Valencia a Segorbe, y en varias partes de las paredes del claustro alto de la cathedral de aquella ciudad junto a varias cruzes, y con ella versos en arábigo en ignominia de la cruz y loa de su secta; di aviso dello a las dignidades y a cabo de días no se avía remediado, y assí avisé al tribunal de Valencia, no sé si se abrá quitado[14].*

Notes:

1-Rafael Benítez Sánchez-Blanco, *Heroicas decisiones.: la monarquía católica y los moriscos valencianos*, Valencia, 2001. Per a l'actuació de Joan de Ribera vegeu Francisco Márquez Villanueva, "El *nunc dimittis* del Patriarca Ribera", *El probema morisco (desde otras laderas)*, Madrid, 1991, pp. 196-293.

2-Luis F. Bernabé – María Jesús Rubiera, "La lengua de mudéjares y moriscos. Estado de la cuestión", *VII Simposio Internacional de Mudejarismo. Actas*, Terol, 1999, pp. 599-631.

3-Youssef El Alaoui, *Jesuites, Morisques et Indiens. Étude comparative des méthodes d'évangélisation de la Compagnie de Jésus d'après les traités de José de Acosta (1588) et d'Ignacio de las Casas (1605-1607),* París, 2006, p. 420.

4-Ottmar Hegyi, "El uso del alfabeto árabe por minorías musulmanas y otros aspectos de la literatura aljamiada, resultantes de circunstancias históricas y sociales análogas", en Álvaro Galmés de Fuentes (dir.), *Actas del Coloquio Internacional de Literatura Aljamiada y Morisca (Oviedo, 1972)*, Madrid, 1978, pp. 147 164.

5-Ana Labarta, "Oraciones cristianas aljamiadas en procesos inquisitoriales de moriscos valencianos", *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona,* Barcelona, 37 (1977 1978), pp. 177 197; , "Inventario de los documentos árabes contenidos en procesos inquisitoriales contra moriscos valencianos conservados en el Archivo Nacional de Madrid (legajos 548-556)", *Al-Qantara*, I (1980), pp. 115-164; "Cinco documentos árabes de los moriscos valencianos", *Awrâq*, 3 (1980), pp. 110-117; Ana Labarta – Carmen Barceló, "Los documentos árabes del archivo municipal de Novelda (Alicante)", *Saitabi,* XXXVIII (1988), pp. 119-140; "Latín y romance en oraciones cristianas halladas a moriscos valencianos", en Jens Lüdtke (Hrg.), *Romania Arabica. Festschrift für Reinhold Kontzi zum 70. Geburtstag*, Tübingen, 1996, pp. 315-324; Carmen Barceló, Minorías islámicas en el País Valenciano. Historia y dialecto, Valencia, 1984.

6-Luis García Ballester, *Los moriscos y la medicina: un capítulo de la medicina y la ciencia marginadas en la España del siglo XVI*, Barcelona, 1984; "Minorities and medicine in Sixteenth-Century Spain: Judaizers, "Moriscos" and the Inquisition", en S. S. Kottek – Luis García Ballester (eds.), *Medicine and medical ethics in Medieval and early modern Spain: an intercultural approach,* Jerusalén, 1996, pp. 119-135.

7-Ana Labarta, "Los libros de los moriscos valencianos", *Awrâq*, 2 (1979), pp. 72-80.

8-"Hallazgo de una biblioteca morisca en Potries (Gandía) en 1789", *Sharq Al-Andalus. Estudios Árabes*, Alicante, 5 (1988), pp. 147 152; "Una biblioteca morisca requisada en 1592 en la villa de Monóvar", *Sharq Al-Andalus. Estudios Mudéjares y Moriscos*, 13 (1996), pp. 169-180.

9- Pascual Boronat, *Los moriscos españoles y su expulsión*, Madrid, 1901; reed. Granada, 1992, vol. I, pp. 443-469.

10-Míkel de Epalza, M. de Epalza, *Los moriscos antes y después de la expulsión*, Madrid, 1992, pp. 101-118; "Les morisques, vus à partir des communautés mudéjares précédentes", en: Les Morisques et leur Temps, Paris, 1983, pp. 31-41.

11-Pascual Boronat, *Los moriscos españoles*,vol. I, pp. 549-569.

12-Tulio Halperin Donghi, *Un conflicto nacional. Moriscos y cristianos viejos en Valencia*, València, 1980; n. e. València, 2008, pp. 75-103.

13-Concepción Navarro Poveda, "Aportaciones arqueológicas al estudio de la villa medieval de Novelda", *De la medina a la vila*, Alicante, 2004, pp. 167-198.

14-El Alaoui, op.cit. Véase Luis F. Bernabé Pons, "Una visión propicia del mundo: España y los moriscos de Granada", en André Stoll (ed.). *Averroes Dialogado y otros momentos literarios y sociales de la interacción cristiano-musulmana en España e Italia. Un seminario interdisciplinar*. Kassel, 1998, pp. 89-137.

L'EXPULSIÓ DELS MORISCOS AL PAÍS VALENCIÀ: IDEOLOGIA I HISTÒRIA

Manuel Ardit
Universitat de València

L'expulsió dels moriscos, B. Carducho.

La distribució de la població morisca al País Valencià en vespres de l'expulsió de l'any 1609 era una conseqüència del procés de conquista i població –o repoblació– medieval. Deixant de banda les comarques septentrionals, fortament cristianitzades, a la resta del territori, especialment a les comarques interiors, la població musulmana era molt nombrosa. El País Valencià era un territori molt extens que es va conquistar en poc temps, de manera que fou impossible repoblar-lo totalment amb efectius humans procedents de Catalunya, Aragó o d'altres orígens europeus. A començaments del segle XVI la població valenciana era una mica superior als 300.000 habitants, dels quals aproximadament 100.000 eren moriscos. Es tracta de xifres aproximades, donada la mala qualitat dels censos en què se sustenten. El mateix any de l'expulsió, 1609, la població del País Valencià havia crescut fins els 405.000 habitants, dels quals 130.000 eren moriscos. Tant en la primera data com en la segona, la població musulmana, o criptomusulmana, era el 30 per 100 de la població total.

Fins l'any 1525 els musulmans valencians, anomenats per la historiografia mudéjars, havien pogut practicar lliurement la seva religió i costums. La revolució de les Germanies (1519-1523), moviment que a les ciutats reials tingué una orientació antioligàrquica i a les ciutats i pobles senyorials un fort contingut antifeudal, canvià radicalment aquesta situació. Les localitats valencianes poblades per musulmans, de forma única o majoritària, eren, amb una sola excepció (el poble de Corbera), dominis senyorials. Per això els musulmans valencians van lluitar en aquella guerra al costat dels seus senyors encara que, potser, no sempre de grat. Per aquesta raó els agermanats van decarregar la seua ira contra ells, en moltes ocasions batejant-los a la força.

Aquest fet va plantejar, un cop acabada la guerra, un greu problema religiós sobre si aquells bateigs forçats havien estat o no vàlids. Una junta de teòlegs es va reunir durant els mesos de febrer i març de 1525 i va dictaminar que els bateigs havien estat vàlids, el que va ser refrendat oficialment per una Reial Cèdula de 4 d'abril d'aquell any. Des d'aquell moment els musulmans valencians van passar a ser oficialment cristians, malgrat que seguien essent musulmans de fet. En l'època se'ls va anomenar cristians nous, en oposició als cristians "vells" o de natura, o nous convertits, però la historiografia i la publicística ja des d'època molt antiga els anomena moriscos. Un morisc és, doncs, un antic musulmà obligat a ser cristià a conseqüència d'una disposició oficial. Conscients del problema, en els primers moments tant les autoritats civils com les religioses, inclosa la Inquisició, van donar un termini de quaranta anys perquè aquells musulmans obligats a convertir-se al cristianisme poguessen adaptar-se a la nova situació. No va servir de res perquè els moriscos valencians, de forma molt majoritària, es van mostrar tenaçment fidels a la seua religió i els seus costums. Es van fer campanyes evangelitzadores, amb poc entusiasme i mitjans escassos, que tampoc no van tenir cap eficàcia. A aquest fet s'unia un altre de política internacional. En l'enfrontament que aleshores mantenia la monarquia espanyola amb l'imperi otomà, els moriscos valencians apareixien com a possibles aliats interns de la potència enemiga. Mai no es va materialitzar un atac de la flota otomana contra les costes espanyoles, però els moriscos sí que van actuar en moltes ocasions en connivència amb els pirates barbarescos nordafricans que atacaven regularment les costes valencianes.

A poc a poc va anar plantejant-se l'expulsió com l'única solució possible. Es va decidir, regnant Felip II, en una reunió del Consell d'Estat que tingué lloc a Lisboa l'any 1582, però la decisió no es va portar a efecte. Finalment va ser el fill i successor d'aquell monarca, Felip III, qui va adoptar aquella mesura, per decret signat a Madrid el 4 d'agost del 1609. La crida per la què s'ordenava l'eixida dels moriscos es va publicar a València el 22 de setembre d'aquell mateix any i immediatament va començar l'expulsió. En aquell moment els moriscos ja no eren un problema de política internacional, com s'havia esdevingut en el segle XVI, de forma que la decisió es va adoptar fonamentalment per raons religioses.

L'expulsió dels moriscos ha estat un tema historiogràfic fortament contaminat de presupòsits ideològics, espe-

cialment al País Valencià. Els historiadors i cronistes dels segles XVI i XVII van mantenir una posició clarament contrària a la minoria islàmica, tant per motius religiosos com socials, recolzada per l'opinió aparentment majoritària de la població cristiana. Un personatge poc conegut, l'alacantí Jaume Bendicho, potser germà de Vicent, autor, entre altres obres, d'una *Chrónica de la Muy Ilustre, Noble y Leal ciudad de Alicante* publicada l'any 1640, escrivia en 1643, essent batlle del marquesat de Llombai, al País Valencià: "*En lo any de la nativitat de nostre senyor Jesucrist MDCIX, regnant en Espanya Phelip, terçer en Castella y en la Corona de Aragó segon, avent tengut moltes i diverses juntes de perlats per a veure lo modo com se podia posar remei en los grans crims i delictes que cada dia perpetraven los nous convertits en lo present regne, axí contra les magestats divina i humana, com encara contra los cristians vells del dit regne, ab madura delliberació, aprés de aver constat de diversos crims, delictes i maleficis i fets d'ells uno i molts prosesos justicants (sic) la execució, en 22 de setembre 1609 se publicà bando per tot lo present regne que los moros e nous convertits dins 6 dies ixquessen del regne.*"[1] Podríem fàcilment adduir moltes opinions semblants d'aquesta època. Però les manifestacions antimorisques del moment no es referien tan sols a la diferència religiosa sinó també a altres característiques socials. Fra Jaume Bleda, rector de la parròquia morisca de Corbera, argumentava després de l'expulsió que "*aquella triste gente eran malos labradores y trabajadores para tierras de secano y las más estavan yermas en sus lugares. No curavan de plantarlas de árboles ni de viñas; sólo andavan ocupados en cultivar sus huertas y jardines que regavan, las quales tenían divididas en pequeños pedaços; y les tomava el coraçón aver de trabajar en un campo ancho y grande. No perseveravan en la labor todo el día sino dos, tres o quatro horas. Eran naturalmente amigos de la ociosidad y muy floxos por lo mal que comían y bevían; si para sembrar la tierra avía de ararse seys o siete veces, ellos se contentaban con ararla tres o quatro, y essas fuera de tiempo.*"[2] Podem trobar opinions d'aquesta mena en altres autors de l'època, com l'aragonès Damián Fonseca[3]. Aquest parer apareix també en alguns textos que reflecteixen, segons sembla, un lloc comú entre la població cristiana. Ximénez de Reinoso, inquisidor de València, escrivia en 1582 que *"ordinariamente, y se tiene esperiencia dello, una casa de cristiano viejo a menester para su sustentación tanto como dos casas de moriscos"*[4]. Coneixem molts passatges semblants i no seria difícil reproduir una desena o més d'aquesta mena, com aquell d'un comissari del duc de Gandia durant la repoblació que advertia que "*el morisco se contentava con dos hanegadas de tierra y se tenía rico con ellas... y agora a los nuevos pobladores se les da a quince hanegadas de huerta a cada uno y aún no se tienen por contentos*"[5].

El tòpic corrent entre els cristians de natura dels segles XVI i XVII era, doncs, que els moriscos eren pagesos poc eficients i pobres, cultivadors de petites hortes destinades a la pròpia subsistència i que descuraven els conreus comercials, que a les nostres terres, com és el cas de la vinya, eren habitualment conreus de secà.

L'altre tòpic era el de la superpoblació morisca o si es vol, més exactament, el del superior creixement natural de la població islàmica. Martin Salvatierra, per exemple, bisbe de Sogorb, s'estemordia l'any 1587 perquè *"en breves años se multiplicarán de tal manera que sobrepujen mucho a los christianos viejos, así en número de personas como en cantidad de hacienda, specialmente de oro y plata, porque lo ban recogiendo todo y no lo gastan, pues no comen ni veven ni visten ni calçan"*[6]. En aquesta mateixa línia, un informe elevat al monarca l'any 1607 per la Junta de Tres, deia que "*porque al paso que los christianos viejos van menguando, assí por los muchos que se meten de religión y van muriendo de enfermedades y travajos, como por la saca que ay de continuo para la guerra y Yndias, y los excesivos gastos que se an yntroducido con las cargas del matrimonio, que por no obligarse a ellos dexan de casarse muchos, que todas son causas poderosas para impedir la multiplicación y apocar la gente, al mismo paso van creciendo y multiplicando los moriscos*"[7]. Jaume Bleda afegia a aquestes causes el matrimoni universal morisc, que curiosament lligava a la pobresa, pensant potser en les esquifides dotacions que el morisc precisava per tal de casar-se. El rector de Corbera escrivia que *"multiplicantur enim nimirummodum propter parcitatem cibi, et potus, qua utuntur, et quia omnes vacant matrimoniis"* [8]. L'opinió negativa envers la minoria islàmica es va mantenir almenys durant bona part del segle XVIII, malgrat que es tracta d'una problemàtica gens estudiada. La visió del "moro" com l'enemic, probablement propiciada per la perpetuació dels atacs piràtics a la costa, apareix nítidament en algunes obres dramàtiques representades, amb gran èxit de públic, al corral de les Comèdies valencià durant aquesta centúria[9]. Però en algun moment indeterminat del segle XIX la moriscofòbia o morofòbia tradicional va donar pas a la moriscofília, malgrat que no de forma universal, com veurem immediatament. El fet té a veure probablement amb la difusió de la nova sensibilitat romàntica, però es tracta d'un fenomen més complex i que mereixeria un estudi detingut. D'una part tenim el testimoniatge dels viatgers estrangers, que mai en segles anteriors havien identificat els valencians, i de forma més general els peninsulars, amb els nordafricans, i que ara ho fan de forma habitual[10]. Però també trobem aquesta nova valoració entre autors valencians. L'any 1889, per exemple, Melcior Bellver i Vicent del Cacho publicaven a Castelló de la Plana una obra en la què destacaven la forta empremta àrab de l'agricultura comercial valenciana, expressant per tant exactament l'opinió contrària a la dels contemporanis dels moriscos[11]. En la lletra no oficial, però oficiosa, de l'himne "regional" de la Comunitat Autònoma valenciana, obra de Maximilià Tous del 1909, es parla de la "veu de l'aigua, càntic d'alegria, acordat al ritme de la guitarra móra" i es mencionen sultanes i palmeres, creant un entorn que reivindica implícitament els orígens musulmans del País Valencià, sense que es faça cap menció dels conquistadors catalans i ni tan sols dels aragonesos. Es tracta d'un himne que mira a Àfrica i no pas a Europa.

En aquesta mateixa línia interpretativa, o potser millor participant d'aquesta mateixa percepció, van estar alguns historiadors dels moriscos i la seua expulsió. El català Florenci Janer atribuí als moriscos tots els progressos agrícoles i el monopoli de la comercialització dels productes agraris, i en termes molt semblants s'expressava el castellà José Muñoz y Gaviria quan escrivia que "*no fue tanto el mal que originó a España la pérdida de esta crecidísima parte de su población* [els moriscos] *por su número como por la clase y la índole de la población espulsada, que era precisamente la de los agricultores, comerciantes e industriales, la población en fin más productora y la más contribuyente. El cultivo del azúcar, del algodón y de los cereales, la cría del gusano de seda en que tan aventajados eran los moriscos, quedó enteramente abandonada en las fértiles campiñas de Valencia, Murcia y Granada. Las fábricas de papel, de sedas, de paños que tenían en los castillos, tuvieron que cerrarse porque, no habi-*

tuados los españoles a las artes y a la industria, miraban con desdén y desprecio el ejercicio de aquellas artes, que habían acaparado para sí y con gran provecho los moriscos"[12]. En aquests autors la perspectiva arabista o africanista no era el resultat d'un posicionament anticatalà, com pogué ser en certs autors valencians, sinó d'una convicció liberal que rebutjava l'expulsió dels moriscos com una mesura fruit de la intolerància d'una classe dirigent castellana que menystenia les activitats productives, i en part pretenia ser una explicació de la decadència espanyola al segle XVII, malgrat que aquesta interpretació no és present als arbitristes del Sis-cents i ni tan sols als projectistes i il•lustrats de Set-cents. No obstant això l'exaltament de la minoria morisca era incompatible amb l'hagiografia i em referisc al fet que un dels més decidits partidaris de l'expulsió fou el patriarca Juan de Ribera, arquebisbe de València entre 1569 i 1611, que havia arribat fins i tot a ser virrei entre 1602 i 1604. Ribera havia estat beatificat el 1796 i a finals del segle XIX es tramitava el seu procés de canonització, que no reeixí fins el 1960. Els hagiògrafs de Ribera, en aquest cas dos valencians, Manuel Danvila i Pasqual Boronat, no podien per això mantenir la percepció de la minoria morisca com a un element econòmicament decisiu de l'economia valenciana del segle XVI. El primer d'ells, enfrontant-se a la interpretació moriscófila, va escriure que "*no pudiendo condecorar a los moriscos con ningún signo de cultura, se ha ponderado lo que representaban como los brazos activos de la agricultura y de las artes en las comarcas donde habitaban. Es preciso padecer una oftalmía histórica recalcitrante para sostener tan vulgar despropósito"*[13] i en termes semblants s'expressà Boronat en diversos llocs de la seua extensa obra .

Els historiadors actuals han oscil•lat entre les dues tendències que hem anomenat de manera imprecisa però concisa moriscófoba i moriscófila, bé que per raons diferents, o almenys bàsicament diferents, de les fins ara assenyalades. Després de *Los moriscos españoles* de Pasual Boronat no es va publicar cap estudi seriós sobre els moriscos valencians i la seua expulsió fins que va aparèixer la primera part de l'obra de l'historiador argentí Tulio Halperín Donghi l'any 1955[14]. L'obra és el resultat de la tesi doctoral de l'autor, realitzada durant una estada a *l'École Pratique des Hautes Études* a París i recollida de materials a Espanya, fonamentalment a Simancas i a València. Podem partir de la suposició que, pel fet de ser argentí, Halperín Donghi no va treballar tan condicionat per prejudicis com els historiadors espanyols. La imatge de la comunitat morisca d'Halperín és més a prop de la que tenien els contemporanis del segle XVI que no pas la dels historiadors que hem examinat de les darreries del Nou-cents. És impossible resumir en poques paraules una obra tan rica de contingut com la de l'historiador argentí, però la següent cita en què descriu el territori morisc és prou indicativa: "*Esta tierra superpoblada de los granos pobres, de las majadas aldeanas, del trigo y del aceite, del algarrobo, es la tierra morisca por excelencia, la 'montaña' de que se hablaba en el siglo XVI, es decir, no necesariamente la zona alta, sino la espesura, la tierra no regada, de pobres cultivos perdidos en el matorral espinoso"*[15].

El següent historiador en aproximar-se al tema fou el francès Henri Lapeyre, l'obra del qual és del 1959. Malgrat que l'estudi de l'historiador francès analitza fonamentalment l'expulsió i té un contingut bàsicament demogràfic, també expressa una percepció de la societat i l'economia morisca pròxima a la d'Halperín. "*Si nous reprenons –escriu– la distinction traditionnelle des terres de secano et de regadío, nous constatons que les Morisques prédominaient dans les premières, à l'exception de la province actuelle de Castellon, où les hautes terres de Morella et du Maestrazgo formaient un solide bloc chrétien. (...) Voilà qui nous conduit à une constatation fondamentale de nature à surprendre ceux qui croyaient, sur la foi d'affirmations souvent répetées, que les fertiles huertas étaient le domaine de prédilection des Morisques"*[16].

Joan Reglà, que va publicar una interessant obra sobre el tema l'any 1964[17], no va tractar aquesta problemàtica, que seria capgirada poc després, l'any 1977, per Eugeni Ciscar, com veurem immediatament. Però malgrat que l'obra de

Morisco passejant pel camp amb la dona i el fill , Christoph Weiditz, 1529

Ciscar va exercir una gran influència, alguns autors posteriors van seguir mantenint la interpretació que hem quedat en anomenar moriscófoba, com l'historiador valencià de la Medicina Lluís Garcia Ballester, qui escrivia l'any 1984 que "*los moriscos se asentaban, sobre todo, en los territorios de secano dedicándose, tanto en dominios de señorío como de realengo, a labores agrícolas o ganaderas de pastoreo, aunque también existiese una minoría –quizá la más pudiente– dedicada a labores de tipo mercantil y transporte de mercancías. Todos, incluso la pequeñísima minoría de moriscos ricos, vivían muy vinculados a la tierra y, en general, la pobreza y la dependencia respecto de los cristianos viejos –fueran éstos nobles o no– era su norma de vida"*[18].

L'obra d'Eugeni Ciscar a que m'he referit adès s'ha d'explicar en funció de l'ambient intel•lectual predominant en la historiografia valenciana dels anys setanta del segle XX. Per un costat preocupava molt en aquell moment la debilitat industrial valenciana en el segle XIX i bona part del

XX i, malgrat que el professor Emili Giralt havia proposat l'any 1968 una explicació multifuncional i assenyada sobre el fracàs relatiu del procés industrialitzador valencià [19], altres historiadors van preferir una interpretació del fenomen més estructural. Concretament Màrius Garcia Bonafé va explicar no tan sols la fallida industrialització sinó fins i tot un suposat endarreriment econòmic valencià pel predomini d'un règim senyorial opressiu que tenia precisament el seu origen en la repoblació subsegüent a l'expulsió dels moriscos l'any 1609[20]. Al mateix temps, i malgrat un cert retràs pel que fa a la seua recepció, hi havia molta preocupació per la problemàtica de la transició del feudalisme al capitalisme, alenada pel debat Dobb-Sweezy i la seua derivació, més actual en aquell mo-

ment, de la discussió sobre la crisi general del segle XVII. Tot plegat pense que explica el gir moriscófil que va adoptar Císcar, en considerar que l'expulsió dels moriscos va estar en la base d'una fractura en el procés de transició al capitalisme en el País Valencià. Aquest autor va afirmar, en la conclusió d'una obra d'altra banda ben treballada i documentada: *"Nos parece evidente que las motivaciones económicas y la protección de los intereses nobiliarios estuvieron presentes, junto con la conciencia de la resistencia morisca a la cristianización y de sus dimensiones políticas, en la gestación del decreto de expulsión. Su ejecución y la nueva situación creada con la repoblación supondrá una refeudalización, una extensión e intensificación de las relaciones feudales, traducida en la disminución del jornalero, incipiente proletariado rural, desaparición de la propiedad alodial, aumento de la enfiteusis, mayor control y superiores exigencias señoriales, así como una ruptura de las anteriores estructuras comerciales y descenso de las actividades artesanales. Igualmente, se cercena el número y riqueza de una clase burguesa o para-burguesa, cristiana y morisca, y se limita su ulterior desarrollo"*[21].

La hipòtesi de la refeudalització ja fou criticada poc després de publicat el llibre per Marià Peset[22], i jo mateix m'he manifestat en diferents publicacions en contra de la interpretació de Ciscar[23]. El mateix Ciscar ha modificat la seua posició i ja no s'expressa ara amb la mateixa contundència que ho feia l'any 1977, malgrat que continua pensant que la comunitat morisca valenciana era rica i dinàmica, amb les excepcions lògiques d'una societat en procés de diferenciació interna, i no era bàsicament diferent de la cristiana[24]. D'alguna manera la discussió més estructural i teòrica anterior ha quedat transformada en una altra que allò que intenta esbrinar és si hi havia o no un sector important de moriscos rics. Ciscar utilitza bàsicament una estratègia enumerativa i certament els testimoniatges que aporta són nombrosos, pero seguesc pensant que una qüestió macrohistòrica com aquesta s'ha de resoldre en termes macrohistòrics i no mitjançant una relació de moriscos benestants, que obvia els moriscos pobres i que, per tant, no resol la qüestió[25]. Com que allò que es busca són moriscos benestants sempre se'n trobaran, la relació queda viciada d'origen, ja que trobem allò que busquem, i no és explicativa.

Tornant a la formulació inicial de Ciscar, la qüestió que ens hem de plantejar és com hagués evolucionat l'economia valenciana si els moriscos no haguessen estat expulsats, és a dir formular allò que els nous (ara no tan nous) historiadors econòmics anomenen una hipòtesi contrafactual. La qualitat de la informació disponible no permet aplicar models economètrics, però sí que es poden examinar tot un conjunt d'indicadors macroeconòmics i veure com van evolucionar als territoris moriscos i als de cristians de natura. La diferenciació no sempre es pot fer de forma nítida, però sí amb una aproximació raonable. La idea d'aquesta estratègia la va proporcionar una indicació d'Earl J. Hamilton, el qual feia notar que l'evolució dels preus valencians en els anys posteriors a l'expulsió va ser exactament la contrària de la que hagués estat esperable. Efectivament, després de l'expulsió de la suposadament dinàmica població morisca s'hagués hagut d'experimentar una notable devallada de l'oferta de productes agrícoles i, per tant, un augment dels preus. En canvi, segons l'historiador nordamericà, "*los precios agrícolas cayeron en los dos años siguientes a la gran expulsión de 1609, año en que salió la gran masa de los moriscos; no subieron más rápidamente que los no agrícolas en 1612-1625, y marcharon muy por detrás de la serie no agrícola en el segundo cuarto del siglo XVII. Es indudable que la expulsión no arruinó a la agricultura"*[26].

Examinaré seguidament l'evolució de la població i la seua distribució geogràfica, l'evolució de la producció agrària i finalment l'estructura de la propietat de la terra. El plantejament d'aquest exercici prové d'una suggerència de Tulio Halperín Donghi. Escriu aquest autor: "*Mientras tanto la repoblación avanza. No sin altibajos. Si oímos a los que presenciaron esa gigantesca operación nos dirán que fue a la vez un gigantesco fracaso. En parte lo fue, sin duda; las cicatrices de la gran mutilación no se borraron tan fácilmente; ya Fonseca, en 1610, observaba que en el período, aunque breve, desde que las tierras quedaban vacías, se estaban produciendo daños irreparables; cada día que pasaba el patrimonio dejado por los moriscos se amenguaba. Pero era un fracaso sobre todo desde el punto de vista de los observadores, que se habían formado una idea algo simplista de lo*

Moriscos a Granada, Joris Hoefnagel, 1564.

que iba a ser la repoblación: para ellos se trataba de poner una casa de cristianos viejos allí donde había habido antes una casa morisca. Y eso, desde luego, no iba a ser posible. La distribución de la población en la Valencia cristiano-morisca estaba directamente vinculada a la división de esa Valencia en dos grupos nacionales que eran a la vez grupos sociales: no dependía tan sólo de la capacidad de la tierra para sostener a grupos humanos más o menos densos. Esa distribución era ya inalcanzable luego de la expulsión; lo que puede preguntarse, y no se preguntaban quienes, por ejemplo, se lamentaban que los 1.200 moriscos de la Vall de Guadalest hubiesen sido reemplazados por sólo 120 cristianos viejos, es si la restauración de esa forma de distribución demogràfica era deseable, o ventajosa"[27].

Si distribuim la població del País Valencià en tres moments cronològics: l'any de l'expulsió, 1609, utilitzant l'anomenat cens del marquès de Caracena, i els dos censos complets posteriors, el veïnatge de Campoflorido, de 1713, i el cens de Floridablanca, de 1787, trobem canvis fonamentals en l'estructura del poblament, que es poden apreciar en la Taula1.

Com es desprèn d'una lectura atenta de la taula, totes les àrees morisques van perdre població relativa després de l'expulsió i tan sols una, les Planes Centrals, on la població morisca era petita, va trigar a fer-ho fins l'any 1787. En el País Valencià en el seu conjunt, la població de les localitats

(taula 1)

Canvis en la distribució espacial de la població valenciana

	1609 (veïns)		*1713 (veïns)*		*1787 (habitants)*	
	Localitats morisques	*Localitats cristianes*	*Localitats morisques*	*Localitats cristianes*	*Localitats morisques*	*Localitats cristianes*
Planes meridionals	33,62%	66,38%	27,13%	72,87%	27,20%	72,80%
Muntanyes meridionals	34,18%	65,82%	22,08%	77,92%	24,21%	75,79%
Marines	62,29%	37,71%	49,42%	50,58%	44,81%	55,19%
Hortes	45,56%	54,44%	34,43%	65,57%	32,91%	67,09%
Planes centrals	12,32%	87,68%	12,05%	87,95%	14,45%	85,55%
Planes septentrionals	-	100%	-	100%	-	100%
Terres altes	39,66%	60,34%	24,83%	75,17%	27,77%	72,23%
Muntanyes centrals	78,60%	21,40%	71,77%	28,23%	73,32%	26,68%
Total	**32,35%**	**67,65%**	**23,98%**	**76,02%**	**24,97%**	**75,03%**

morisques, que representava un terç de la població en 1609 (exactament un 32,35 per 100), va passar a ser d'un quart, entorn del 25 per 100, amb una diferència molt petita entre 1713 i 1787.

Els resultats semblen corroborar les conclusions d'Halperín Donghi: "*Casi dos siglos después de la expulsión, en sus andanzas por tierras de Valencia, en el alto Espadán y en otros rincones montañosos, Cavanilles encontró lugares abandonados, aldeas de las que sólo sobrevivía el recuerdo, vivo testimonio de las ruinas y las desolaciones provocadas por el alejamiento de los moriscos. Pero esas heridas que en los rincones de la montaña permanecían abiertas aún dos siglos después de la expulsión (y siguen estándolo aún hoy: en esta Valencia actual, de población fabulosamente densa, más de una aldea que fue morisca tiene menos habitantes que en 1609), esas heridas en otras comarcas valencianas cicatrizaron en pocos años. Han terminado, en cambio, ya para siempre, esos pululantes recovecos de la montaña donde se agolpaba una población que no encontraba salida*"[28].

Menys clara és l'anàlisi de l'evolució de la producció agrària, tal com queda reflectida en el delme major recaptat per l'arquebisbat de València. Es tractava d'un delme arrendat i no recaptat en espècie, circumstància que implica algunes limitacions. Com el delme s'arrendava, normalment per períodes quadrienals, en subhasta pública, la seua quantia reflecteix més les expectatives de producció que no pas la producció real en el període, ja que els postors feien les seves puges basant-se en els resultats anteriors i la forma com pensaven que evolucionaria la producció en el quadrienni posterior. No obstant això, a llarg termini, l'evolució de la producció que es dedueix del delme és prou correcta, malgrat que presenta un cert retard. Aquesta evolució es presenta en la Gràfica 1.

La interpretació de la gràfica és delicada i probablement hi ha explicacions alternatives. Però, igual que s'esdevenia amb els preus, l'expulsió dels moriscos no s'hi veu de forma nítida, sobretot pel que fa a la cronologia. El punt més baix de la corba s'ateny cap a 1645, quasi 40 anys després de l'expulsió. Fou incomparablement més greu la crisi de començaments del segle XIX, a conseqüència de la guerra del Francès. L'evolució dels delmes de l'arquebisbat de València, sobretot en el segle XVII, és molt semblant a la d'altres territoris espanyols en els què no hi havia moriscos, i fins i tot a la d'alguns europeus. L'evolució de la producció agrària en el Sis-cents sembla respondre més a allò que anomenem crisi del segle XVII que a l'expulsió de la minoria islàmica. Com va escriure James Casey, formulant una de les primeres interpretacions de les conseqüencies de l'expulsió dels moriscos, fa gairebé quaranta anys "*el campesino, después de la expulsión, se sustentaba mejor de una propiedad que se adaptaba, por primera vez, a la medida de su necesidad. (...) La influencia más decisiva era la de una estructura social estable, a base de una agricultura que, si no muy floreciente* [Casey es refereix als moments immediatament posteriors a l'expulsió]*, era al menos más robusta que la que predominaba antes de 1609*"[29].

Els estudis existents sobre la propietat de la terra en les localitats morisques abans i després de l'expulsió han revelat que la propietat morisca era, malgrat que amb notables discrepàncies segons llocs, minifundista i amb escassa concentració. Aquesta estructura canvià molt amb la repoblació cristiana, malgrat que també amb importants contrastos entre diferents llocs. Un dels primers estudis que van posar en relleu aquesta característica fou el d'Adelina Bataller sobre els pobles de la comarca de la Safor regats per les aigües el riu Vernissa, que eren Real, Benipeixcar, Benirredrà, Gandia i els desapareguts, per la seva integració en municipis més grans, Beniopa, Benicanena i l'Alqueria Nova[30].

El predomini de la petita propietat i l'escassa concentració de l'any 1593 van ser substituïts per una estructura, l'any 1630, en la què les petites propietats van retrocedir sensiblement, tot i augmentant les mitjanes i grans. Aquest mateix fenomen fou detectat per Santiago La Parra, molts anys després, a tota l'àrea del ducat de Gandia, tant la regada pel Vernissa com la que utilitzava les aigües del riu d'Alcoi, ara també anomenat Serpis[31].

(gràfica 1)

Evolució del delme de pa i vi (1500-1835)
Índexs. Base: 1585-1599=100

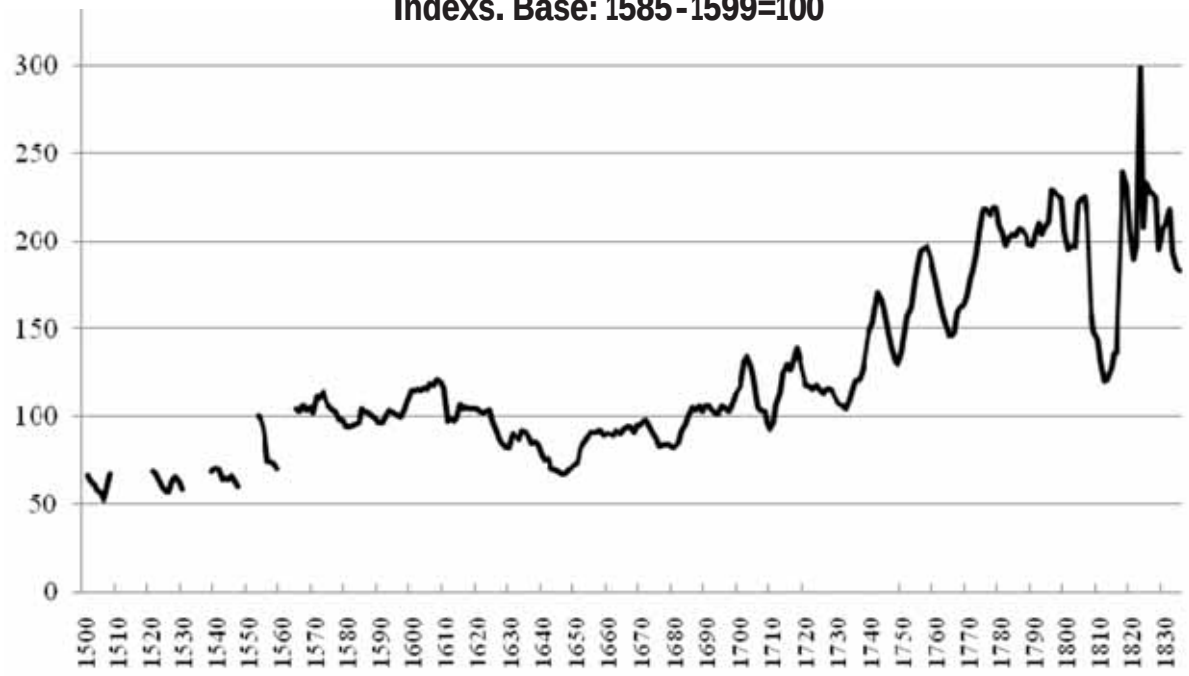

Amb una sola excepció, la de Benirredrà, la propietat mitjana va augmentar de forma molt significativa després de la repoblació i encara més espectaculars van ser els canvis en el parcel•lari, ja que la majoria dels camps dels moriscos de la comarca, un 75 per 100 exactament, no superaven l'extensió de quatre fanecades (0,3 Ha), i aquesta proporció va baixar al 33 per 100 després de l'expulsió. Estem parlant d'una de les comarques més riques del País Valencià, on l'agricultura de regadiu era predominant. Si canviem d'escenari i examinem l'estructura de la propietat de la terra en uns municipis de la comarca meridional valenciana del Baix Segura, trobem el mateix fenomen, fins i tot més acusat. En aquest cas tan sols ha estat estudiada la propietat morisca el mateix any de l'expulsió, 1609, i no l'establerta pels cristians repobladors[32]. Especialment a Albatera, Coix i la Granja de Rocamora, la distribució de la propietat de la terra era gairebé igualitària. Segons aquest mateix autor a les localitats cristianes de la mateixa comarca, Oriola, Callosa de Segura, Almoradí, Catral i Guardamar, les dimensions de la propietat agrària eren força superiors i existien acusades diferències entre un nombrós conjunt de petits propietaris i una cúspide social que posseïa quasi la meitat de la superfície cultivada.

Al marquesat de Llombai, senyoria de la Ribera Alta d'agricultura no tan rica com la dels pobles que fins ara hem examinat, les coses no van ser molt diferents, encara que l'estructura de la propietat que es va instaurar amb la repoblació cristiana no va ser tan concentrada. En aquest cas, però, s'ha pogut estudiar la distribució de conreus, i les modificacions que es van produir sí que es poden qualificar d'espectaculars[33]. En aquest territori els canvis entre 1581 i 1699, en l'agricultura regada, no van ser tan importants, però així i tot s'observa un clar augment de la propietat mitjana i gran, per damunt de les 10 fanecades, equivalents aproximadament a 0,9 Ha. Molt més importants van ser els canvis en els conreus. No crec que siga agosarat qualificar aquests canvis de revolucionaris. Entre 1581 i 1699 es va passar d'una agricultura dominada pel conreu dels cereals a una altra de clara orientació comercial, en la què el conreu hegemònic era la morera, aliment dels cucs de seda, la producció dels quals es destinava a les fàbriques de Toledo i València. No a tot arreu les coses eren iguals. És molt probable que a algunes localitats l'agricultura morisca fos orientada al mercat, que la propietat mitjana fos major i que l'estructura social fos més diferenciada. Aquest cas sembla ser el de la ciutat d'Elx, on trobem una realitat ben diferent[34].

La informació que hem aplegat és local i indubtablement incompleta, però interpretada conjuntament amb l'aportada pels canvis en la distribució espacial de la població i l'evolució de la producció agrària, apunta a que es fa difícil mantenir la hipòtesi de que l'expulsió dels moriscos i la repoblació subsegüent van representar un entrebanc en el procès de transició del feudalisme al capitalisme. Fins i tot podríem aventurar que més aviat les dades apunten en la direcció contrària. És molt encara el que s'hauria d'investigar per tal de confirmar aquesta interpretació. Caldrien, entre altres, més estudis sobre l'estructura de la propietat morisca i la instaurada després de la repoblació, amb una cobertura geogràfica més àmplia. Caldria també, sobretot, una explicació convincent de la peculiar estructura de la propietat i dels conreus de les localitats morisques. S'argumenta sovint que això fou una conseqüència de que en el procés medieval de conquista i població els musulmans van quedar arraconats en les pitjors terres. Però hem vist que aquestes característiques apareixen també en territoris que no es poden considerar pobres, com la comarca valenciana de la Safor. És probable que aquestes peculiaritats tinguen també una explicació cultural que, de tota manera, és difícil d'albirar. El que sembla clar és que la pretesa influència negativa que el foragitament de la minoria islàmica del País Valencià va tenir en el procés de desenvolupament del capitalisme és molt discutible.

Interior d'una casa de l'Atzuvieta (Vall d'Alcalà).

Desembarcament dels moriscos al port d'Orà.

Notes:

1-Arhivo Histórico Nacional, Nobleza, Osuna, llig. 589, 9, s/f.
2-Jaime Bleda: Corónica de los moros de España, València, 1618, Felipe Mey, pp. 1.030-1.031.
3-Damián Fonseca: Justa expulsión de los moriscos de España, Roma, 1612, Iacomo Mascardo, p. 232.
4-Text reproduït per Pasqual Boronat: Los moriscos españoles y su expulsión. Estudio histórico-crítico, 2 vols., València, 1901, Francisco Vives Mora, I, pp. 596-597.
5-Reproduït per James Casey: "Què deu el País Valencià als canvis en el poblament rural del segle XVII", Revista de Catalunya, nova etapa, 5, 1987, pp. 85-86.
6-Reproduït per P. Boronat: Los moriscos españoles..., I, pp. 628-629.
7-Reproduït per P. Boronat: Los moriscos españoles..., II, p. 109.
8-Jaume Bleda: Defensio fidei in causa neophytorum sive Morischorum regni Valentiae, totiusque Hispaniae, València, 1610, Crisóstomo Gárriz, p. 126.
9-François Sureda: Le théâtre dans la société valencienne du XVIIIe siècle, Perpinyà, 2004, Presses Universitaires de Perpignan, pp.455-461.
10-Manuel Ardit: "Una mirada distant a les hortes valencianes", Afers, 47, 2004, pp. 29-43, esp. pp. 35-37.
11-Melchor Bellver i Vicente del Cacho: Influencia que ejerció la dominación de los árabes en la agricultura, industria y comercio de la provincia de Castellón de la Plana, Castelló de la Plana, 1889, Imprenta de F. Segarra.
12-Florencio Janer: Condición social de los moriscos de España, causas de su expulsión y consecuencias que ésta produjo en el orden económico y político, 13-Madrid, 1857, Real Academia de la Historia, esp. pp. 47-48; José Muñoz y Gaviria: Historia del alzamiento de los moriscos, su expulsión de España y sus consecuencias en todas las provincias del reino, Madrid, 1861, Mellado, pp. 186-187.
14-Manuel Danvila y Collado: La expulsión de los moriscos españoles. Conferencias pronunciadas en el Ateneo de Madrid, Madrid, 1889, Fernando Fe, pp. 335-336.
15-Tulio Halperín Donghi: "Un conflicto nacional: moriscos y cristianos viejos en Valencia", Cuadernos de Historia de España, XXIII-XXIV, 1955, pp. 5-115 y XXV-XXVI, 1957, pp. 83-250. Aquest llarg article ha estat reeditat en forma de llibre, amb el mateix títol, València, 1980, Edicions Alfons el Magnànim.
16-T. Halperín: Un conflicto nacional... (edició de València), p. 68.
17-Henri Lapeyre: Géographie de l'Espagne morisque, París, 1959, SEVPEN, pp. 25-26. Hi ha traducció castellana, Geografía de la España morisca, València, 1986, Edicions Alfons el Magnànim.
18-Joan Reglà: Estudios sobre los moriscos, València, 1964, Universitat de València.
19-Luis García Ballester: Los moriscos y la medicina. Un capítulo de la medicina y la ciencia marginadas en la España del siglo XVI, Barcelona, 1984, Labor, p. 13.
20-Emili Giralt i Raventós: "Problemas históricos de la industrialización valenciana", Estudios Geográficos, 112-113, 1968, pp. 369-394.
21-Mario García Bonafé: "El marco histórico de la industrialización valenciana", Información Comercial Española, 485, 1974, pp. 135-146.
22-Eugenio Ciscar Pallarés: Tierra y señorío en el País Valenciano (1570-1620), València, 1977, Del Cénia al Segura, p. 325.
23-Mariano Peset Reig: Dos ensayos sobre la historia de la propiedad de la tierra, Madrid, 1982, Revista de Derecho Privado, p. 197.
24-Manuel Ardit Lucas: "Expulsió dels moriscos i creixement agrari al País Valencià", Afers, 5-6, 1987, pp. 273-316; "Els moriscos valencians. Una reflexió (parcialment) alternativa", dins L'expulsió dels moriscos. Conseqüències en el món islàmic i en el món cristià, Barcelona, 1994, Generalitat de Catalunya, pp. 72-85.
25-Eugenio Ciscar Pallarés: Moriscos, nobles y repobladores, València, 1993, Edicions Alfons el Magnànim.
26-Juan Francisco Pardo Molero ha publicat recentment una síntesi desapassionada de la qüestió i ha remarcat encertadament el contrast entre l'aproximació local a la problemàtica que tractem, feta per Ciscar, i la global que proposo, malgrat que sembla inclinar-se per aquell autor, enlluernat pel seu treball sobre la senyoria de la Valldigna que, en la meva opinió, és encara més local. Veure Juan Francisco Pardo Molero: "Los moriscos valencianos. Vigencia de un tópico historiográfico", Revista d'Història Medieval, 12, 2001-2002, pp. 155-184 i Eugenio Ciscar Pallarés: La Valldigna, siglos XVI y XVII. Cambio y continuidad en el campo valenciano, València, 1997, Diputació de València.
27-Earl J. Hamilton: El florecimiento del capitalismo. Ensayos de historia económica, Madrid, 1984, 2ª edició, Alianza, p. 129.
28-T. Halperín: Un conflicto nacional..., p. 267.
29-James Casey: "Las consecuencias de la expulsión de los moriscos en la agricultura valenciana", III Congreso Nacional de Historia de la Medicina, Madrid, 1971, II, pp. 153-158.
30-Adelina Bataller: "La expulsión de los moriscos y su repercusión en la propiedad y la población en la zona de los riegos del Vernisa", Saitabi, 10, 1960, pp. 81-100.
31-Santiago La Parra López: Los Borja y los moriscos (Repobladores y "terratenientes" en la Huerta de Gandía tras la expulsión de 1609, València, 1992, Diputació Provincial, esp. p. 232.
32-David Bernabé Gil: "La Vega Baja del Segura en vísperas de la expulsión de los moriscos: estructura de la propiedad de la tierra", dins Estructuras y regímenes de tenencia de la tierra en España, Madrid, 1987, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, pp. 61-74. La tafulla, mesura de superfície molt variable segons localitats, equivalia aproximadament a 0,1 Ha.
33-Manuel Ardit: Creixement econòmic i conflicte social. La foia de Llombai entre els segles XIII i XIX, Catarroja-Barcelona, 2004, Afers, esp. pp. 68-70 i 110-115.
34-Joaquim Serrano Jaén: Estructures agràries al sud del País Valencià. Propietat, règim d'explotació i distribució social de la terra a Elx. De la problemàtica morisca a la consolidació de la revolució burgesa (1600-1855), tesi doctoral, 1990, Universitat de València.

ELS MUDÈJARS I LA GERMANIA

Vicent Joan Vallés Borràs
Arxiu Municipal de l'Alcúdia

El moviment social de la Germania (1519-1522), transcendental en molts aspectes de la nostra història, ho fou també respecte a la població musulmana del territori valencià, la qual va estar, sempre, en el punt de mira dels agermanats, i no precisament per simpatia.

CAUSES DE LA PREVENCIÓ DE LA GERMANIA CAP ALS MUDÈJARS

La Germania reprovava que els mudèjars estigueren armats, i denunciava que constituïren una quinta columna dels seus correligionaris del nord d'Àfrica en els atacs a la costa valenciana. Els agermanats exigien un desarmament general de la població musulmana valenciana, la qual, per a ells, constituïa una «secta infecta e inimicíssima a la religió cristiana», com demostraven «les moltes insídies e intel•ligències que ab los pèrfidos moros de allende y ab les fustes de aquells que en lo present regne arriben per encativar, robar e depredar los cristians, han tengut e tenen de cascun dia.»

En algunes poblacions reials existien moreries, sota la salvaguarda dels oficials reials, on els mudèjars exercien activitats artesanes fora del monopoli gremial dels cristians, la qual cosa constituïa un factor d'inestabilitat ciutadana. Així mateix, els mudèjars ocupaven terres de senyoriu on gaudien de la protecció dels nobles, els quals rebien d'aquells uns drets i servituds més avantatjosos que els que s'obtenien en els senyorius amb vassalls cristians. Però, malgrat aquestes contínues imposicions, els musulmans romanien fidels als seus senyors, mentre que els cristians no haurien estat disposats a acceptar, sense resistència, cap augment en les càrregues feudals. Per a la Germania, a més, molts senyors territorials, com que permetien portar armes als seus vassalls mudèjars, posaven en perill les poblacions reials valencianes. Aquest suport nobiliari propicià que, a les Corts de Montsó de 1510, el braç militar valencià s'oposara a la conversió dels mudèjars, advertint a Ferran el Catòlic les desastroses conseqüències que el fet ocasionaria al regne de València. Amb l'aprovació del fur «Dels moros que no sien fets cristians per força» es va garantir que els mudèjars valencians no hi serien expulsats ni obligats a convertir-se al cristianisme.

Finalment, la prevenció dels agermanats cap a la població musulmana va estar influïda per certes profecies que anunciaven, entre altres catàstrofes, una sublevació islàmica que destruiria Espanya. Els agermanats, com deien els seus enemics, *«andavan publicando falsas profecias y scripturas antiguas.»* Els cronistes de la Germania insistiren en la creença del líder agermanat Joan Llorenç en *«pronósticos o juyzios de hechiceros; y que tenía uno de que los moros se avían de alçar; y perderse aquel Reyno»*. Dos serien els texts profètics amb més repercussió en la ideologia agermanada: un d'Arnau de Vilanova i l'altre de Joan Alamany. Resulta simptomàtic que entre els documents confiscats a alguns líders agermanats conste registrat el text del comentari d'Arnau de Vilanova a la profecia de Joaquim de Fiore, *Vae mundo in centum annis*, en la qual s'anunciava l'aparició d'un rei, el nou David, el qual unificaria Hispania expulsant els musulmans, subjugaria l'Àfrica i conqueriria Jerusalem. Per la seua part, el líders radicals de la Germania, adoptaren el text titulat *Obra de Fray Joan Alamany de la venguda de Antichrist e de les coses que se han de seguir, ab una reprobació de la secta mahomètica* com el manual perfecte per a justificar la seua actuació envers els nobles i els musulmans, i per a poder establir el profètic mil•lenni.

Dona morisca anant a filar , Christoph Weiditz, 1529.

EL PROGRAMA DE LA GERMANIA CAP ALS MUDÈJARS

Els líders del moderantisme agermanat defensaven la urgència del desarmament dels mudèjars i la conveniència d'obligar-los a dur senyals distintius. Les dues mesures havien de ser sancionades per l'emperador. Segons manifestaven els consellers agermanats al Consell General, molts musulmans podien passar per cristians perquè «van ataviats i ben vestits i parlen molt clar, així com si fossen crestians», i d'això se'n podrien seguir «algunes coses en menyspreu de la llei i fe cristiana». Demanaven que s'aplicara «una real provisió feta antigament per l'alt senyor rei en Pere» en què es manava que «tots els moros d'este regne no poguessen anar ni trastegar per aquell sens portar ab si algun senyal». Els oficials reials temien que els resultats de l'aplicació d'aquesta provisió en tan problemàtica conjuntura resultaren imprevisibles, i van demanar a la Junta dels Tretze que obtinguera abans l'autorització de Carles V. La Junta, dominada pels moderats, va estar d'acord amb la proposta i va assegurar que seria la primera en procurar el càstig als promotors de qualsevol atac als mudèjars.

Però va ser, sobretot, per mitjà de tumults la manera amb què els radicals anaren desplaçant els moderats de la direcció de la Germania. Els atacs contra les aljames es van iniciar al gener de 1521, quan els agermanats d'Alzira van envair el senyoriu d'Alberic per a capturar «hun moro qui havia mort un crestià». Al mes de març va començar a parlar-se de la conversió dels musulmans, quan els oficials condemnaven que «algunes mals persones, desijans conmoure e pertorbar el regne e destruhir aquell, se serien posats a praticar de fet, i de fet aurien fet, crucifís e altres apparells per anar a preÿcar als moros sots zel de convertir aquells a la sancta fe cristiana». En aquest sentit, els agermanats van comptar amb l'entusiasme dels franciscans, els quals encapçalaren alguns tumults; tanmateix, no dels agustins, orde més apropat a la noblesa, la qual recriminava als agermanats que «no era bé que los moros se batejasen per força ni que ells los robassen, com fossen guiats y asegurats per sa magestat e fessen gran útil a la present ciutat». Quan, pel maig de 1521, els líders radicals prengueren definitivament la direcció de l'organització agermanada, es va produir un intent d'assalt a la moreria de la ciutat de València, perquè «dos moros catius de hun forner havien degollat dos fadrins». La moreria només es va salvar quan els oficials reials lliuraren al poble els dos musulmans, els quals van ser linxats. A primeries de juliol eixia de València una «gran multitud de gent [...], ab bandera stesa i ab hun crucifix al coll, per anar contra els moros del regne», amb motiu de l'arribada la notícia que el duc de Sogorb havia saquejat Castelló, i en el saqueig s'havien significat els mudèjars del seu exèrcit, els quals «havien fet grans crueltats e altres desonestats en dones, fadrines e altres persones, e en iglésies.»

Per als líders radicals, principalment capitans dels gremis, s'havia de destruir el senyoriu mudèjar per a acabar amb el poder econòmic de molts nobles. Els radicals entenien la guerra com una croada contra els infidels i els seus valedors, i van decidir que havia arribat el moment de posar en pràctica les propostes del text d'Alamany. En aquest text s'abominava dels nobles que «contra el manament de Déu e de la nostra mare Sglésia consenten en les seues terres e senyories usar públicament la maldat de Mahomat, e•ls consenten tenir temples en què adoren el diable.» Aquests nobles indignes havien de ser aniquilats i substituïts per una «noblesa popular», integrada per capitans agermanats, la qual duria a terme les missions que Ramon Llull considerava com les pròpies de la cavalleria: mantenir i defendre la fe catòlica, lluitar per la justícia i protegir els pobres. Aquesta nova «noblesa» no podia transigir amb la permissivitat religiosa que havia permés l'antiga i, per tant, s'esforçaria en la conversió dels mudèjars, mesura indispensable per a implantar el Mil•lenni. El baptisme dels mudèjars comportaria el fi de la divisió per raó de fe i, en conseqüència, únicament restaria un únic poble cristià agrupat en una única Germania. Alamany havia profetitzat que «los juheus e agarens seran tornats christians e seran batejats e lavats ab aygua de salut [...]. Tanta serà la multitut que no poran servar l'orde de batejar, sols seran batejats per scampament de aygua damunt lo cap.» Aquesta profecia seria complida pels capitans de la Germania. Un d'ells, Esteve Urgellés, havia anunciat que els agermanats «lansarien del regne al visrey e a tots els cavallers, que no i restarien sinó ells, e fins els moros havien de estar agermanats ab aquells, e tot el subjugarien la Germania.» Però en la Germania no s'acceptaven sinó cristians i, per tant, per a poder ingressar-hi, els musulmans havien de ser batejats i convertits. Agermanant-los es debilitaria considerablement el poder dels nobles, perquè es trencaria la unió que havia existit entre tots dos grups i els nous convertits restarien, ara, sota autoritat de la Germania, la qual no consentiria que ajudaren els seus antics senyors.

L'eixida de les tropes agermanades de la ciutat de València va comportar el saqueig de les aljames que van trobar en la seua trajectòria. Ja no atacaven únicament els senyorius mudèjars; les moreries de les poblacions de reialenc van patir també la violència agermanada. L'exèrcit del nord, al comandament de Miquel Estellés, va destruir l'aljama i va cremar la mesquita de Xivert, encara que els mudèjars havien acceptat rebre el bateig. L'exèrcit agermanat del sud va saquejar les aljames de Picassent, Espioca i les moreries de les poblacions reials d'Alzira i de Xàtiva. El profund odi que el capità general de la Germania, Vicent Peris, professava als cavallers es va projectar contra mudèjars, sobre els quals va iniciar una política de terror. Després de la victòria a Gandia, va fer batejar els musulmans de la Safor. Així, un mudèjar de Xeresa declarava que «fonch batejat lo dia del camp de Gandia, e que aprés li digueren que lo capità dehia que altra volta havia de ésser batejat, e que, fins altra volta fos batejat, que no•s tingués per crestià.» Sembla, segons aquesta declaració, que es practicava un bateig «provisional», a l'espera d'una vertadera conversió. Peris va saquejar, seguidament, les aljames de la Marina, i es va mostrar especialment cruel a Polop, on, després de batejar tots els musulmans refugiats al castell, va ordenar que foren degollats. Tornat a València, el capità agermanat va fer publicar una crida en què afirmava estar determinat a *«bautizar todos los agarenos, porque en el reyno no haya más de la ley christiana; y que los bautizados nuevamente no paguen más derechos que pagan los christianos viejos, y todos bivan con una ley e ygual justicia [...]. Y desta manera, olvidado el nombre de cavallero y agareno, quedará todo el reyno con la germania y, con paz y justicia, so un rey y una ley»*. Proclama impregnada de clares connotacions mil•lenaristes.

CONSEQÜÈNCIES DE LA IMPLANTACIÓ DEL PROGRAMA DE LA GERMANIA CAP ALS MUDÈJARS

Els atacs del agermanats a les aljames va provocar el caos entre la població musulmana. Després de la batalla de Gandia, es va produir una desbandada general de mudèjars, els quals abandonaren els nuclis urbans i cercaren la protecció de llocs fortificats o senyorius més segurs. La por als agermanats va repercutir en la convivència secular existent als llocs de població mixta de cristians i mudèjars. Així, a Murla, els musulmans van forçar els cristians a abandonar la població, per desconfiança, «dihent que, mentres duràs la guerra, no volien que crestians nenguns stiguessen ni habitassen entre ells.»

Els atacs provocaren, igualment, el reforçament de l'aliança dels mudèjars amb el virrei i els nobles. Els musulmans acceptaren pagar un ducat per cada casa de les aljames del regne per a subvencionar l'exèrcit reialista. El virrei notificava a l'emperador que havia reclutat per al seu l'exèrcit, *«todos los moros que pude, que como se veÿan maltratar y robar mostravan estar determinados de pelear.»* Però no tots els mudèjars estaven disposats a la lluita; molts fugiren, il•legalment, al nord de l'Àfrica.

Aquesta fugida generalitzada dels anys 1521 i 1522 va significar un perjudici conjuntural per a l'economia dels senyors, els quals, amb la desaparició temporal de la mà d'obra en les seues terres, es trobaren amb la ruïna de les collites. Però, a la llarga, l'herència més perjudicial deixada per la Germania als interessos nobiliaris va ser la conversió, per mitjà d'un polèmic baptisme, dels musulmans en cristians. Aquests, després d'aniquilada la Germania, tornaren a les pràctiques islàmiques, amb la permissivitat dels senyors. Pau Truxa, notari d'Alzira, va comprovar que a la Valldigna, mesos després de la batalla de Gandia, «los moros y mores que se havien tornat crestians; diumenges y festes manades per sancta mare Sglésia fehien fahena públicament, ço és, los moros la mar, y les dones y filles a texir.» Per altra banda, en canviar d'estatus, els nous convertits no estaven disposats a continuar suportant els drets i servituds que havien acatat com a mudèjars, perquè «essent-se fets cristians [...], pretenen que per la mutació del stament ha de diminuir la percepció e solució de les rendes, tant en respecte dels càrrechs personals com reals.» Aquesta anòmala situació perduraria durant tot el Cinc-cents, amb fallits intents de conversió, i desembocaria en l'expulsió general de 1609.

Núria Gómez i Bolufer
Institut d'Estudis Calpins

La revolta de Laguar: Crònica il·lustrada d'una rebel·lió

Les pintures commemoratives de l'expulsió dels moriscos formen part d'una col•lecció —són un total de set llenços— encomanada per ordre reial de Felip III, al Marqués de Caracena, virrei de València, qui s'encarregaria de buscar als artistes.

La datació del conjunt pictòric oscil•la entre abril i juny de 1613. I el que més caracteritza aquestes obres és el caràcter narratiu que pretenen aconseguir, amb una gran quantitat de figures i rètols. Cadascun d'ells funciona com una crònica il•lustrada dels diferents escenaris de l'expulsió, que no són una altra cosa que el testimoni il•lustrat de l'acció política més destacada del regnat de Felip III.

En aquesta ocasió ens agradaria centrar-nos en un dels que ens toca de ben a prop, i és el que fa referència a l'expulsió dels moriscos en la Marina Alta. Es tracta de l'oli "La Revolta Laguar", adjudicat al pintor Jeroni Espinosa, resident a Cocentaina i amb posterioritat a València. Sabem molts dels seus moviments gràcies a les nombroses causes judicials en què es veié involucrat però, sobretot, sabem molt de l'encàrrec reial que se li va fer a través d'una sèrie de documents de l'Arxiu del Regne de València. Un d'ells diu el següent: "Ittem, possa en datta a Jeroni Espinosa [...] en mandato de Sa Excel•lència, data a 22 de abril 1613, per rahó del just valor de 300 reals castellans que se li han manat lliurar per a que ab ells puja començar a pintar una planta de la Serra de Laguar a hon foren revelats molta part dels moriscos del regne de València"[1] .

En el nostre cas, l'escenari paisatgístic abarca des de Dénia, on veiem una torre de guaita que podria respondre a La Torre del Gerro, fins Castell de Castells, a la part esquerra. Cal també destacar que el territori que Jeroni plasma, pretén aconseguir una perspectiva estratègica —i mai real— al pintar sobre l'últim plànol de l'obra, de manera molt desdibuixada, Gallinera i Guadalest. És una manera de mostrar aquells llocs de moriscos que, haurien contribuït a augmentar el nombre de cristians nous revoltats.

Tot el centre de l'obra està ocupat per una àrea muntanyenca. La Serra de Laguar i el Cavall Verd, amb els tres pobles Campell, Fleix i Benimaurell, així com els dos castells: de Pop i Atzavares, junt a molts altres elements geogràfics i humans característics, complementen la intenció de realisme històric de la pintura. Aquests responen a accidents geogràfics com el Plà de Petracos, la Plana de Garga, els barrancs de l'Infern i el de Bellafí —aquest podria ser l'actual barranc de Malafí—. Altres elements serien l'ermita de St. Sebastià i una font.

Ermita de Sant Sebastià a Murla

En un primer plànol observem, d'esquerra a dreta, al general Agustín Mexía muntat a cavall llest per a donar ordres a la cavalleria dels terços de Nàpols que l'acompanyen. Just al seu darrere veiem el poble de Benigembla, amb una torre circular al centre d'aquest. A la dreta del llenç trobem la població de Murla, envoltada per les seues muralles i de les que sembla que marxa un batalló de contingents militars amb una figura que destaca per les dimensions i detallisme i que correspon a Sancho de Luna, mestre de camp, qui prengué Benigembla amb 400 soldats .

El ben cert és que la pintura crida l'atenció per la sensació de densitat de personatges. Ara bé, aquesta percepció també ajuda l'espectador a observar cert ambient alterat i, d'alguna manera saturat, que transmet perfectament els sentiments angoixants, de caos i desordre que es visqueren en aquelles serres i en el moment de la revolta.

Els personatges estan realitzats amb traços molt esquemàtics, però donen un bon resultat ja que l'artista aconsegueix figures vibrants. Pel que fa a la llum, destaca un focus principal des de l'extrem esquerra superior que es projecta per tot el llenç i amb el què l'autor juga per intensificar els tallants de la geografia. La perspectiva està bastant alterada, doncs en molts casos mostra errors de concepció espacial com en els cas dels elements arquitectònics o el de les figures que, en la majoria dels casos, no corresponen en dimensions al plànol en què se situen. En altres ocasions la solució per aconseguir la profunditat de l'escenari és desdibuixar, encara més, els trets esquemàtics dels personatges i jugar amb el velat dels elements més

llunyans, com són el cas de Guadalest i Gallinera, dos pobles que semblen surar sobre el no res per donar sensació de llunyania.

Més enllà dels purs trets artístics, està el caràcter històric de l'obra. Allò que la fa un element digne d'estudi no és tant el valor artístic, sinó el valor cronològic. Com ja hem assenyalat, l'obra està realitzada per un artista coetani del moment —de la mateixa manera que la crònica de Gaspar Escolano, la de Corral y Rojas o la de Jaume Bleda, entre altres— passant a convertir-se, així, en una font gràfica i escrita. El valor resideix en l'estratègia militar que ací es vol plasmar. Així com l'efecte ordenat per escenes "temporals" i el realisme topogràfic com a escenari general de l'obra.

Passem, doncs, a analitzar l'obra pel seu contingut teòric. Per a tal efecte, paral•lelament a aquesta anàlisi, realitzarem una recerca documental de totes les fonts escrites coetànies de les que hem pogut disposar. A poc a poc, anirem entrefilant l'obra pictòrica amb les impreses, per a acabar adonant-nos de l'excepcional semblança que hi ha entre totes elles, cosa que demostra que demostra la importància d'aquest quadre com a font històrica i necessària per a l'estudi de l'esdeveniment.

En primer lloc deuríem observar el text de les dues carteles. En la de l'esquerra es pot llegir: *"Los moriscos q[ue] se leva[n] taron / en la valle y sierra de Laguar / fuero[n] los de los balles de Galli- / nera. Ebo. y Guadaleste. y de los / co[n]tornos de la Marina, e[n] numero / de mas de veinte y tres mil; y de /ellos la metat de Altea"*. Mentre que en la de la dreta llegim: *"Despues de la pelea / se retiraro[n]. al castillo de Pop. / y mas alto y aspero de la sierra / do[n]de estuviero[n] fortificados ocho di- / as. Y por falta de agua se rindie- / ro[n]. y baxaro[n] a embarcarse. / en numero de mas de trese mil"*.

Veient els darrers continguts, ens adonem de la importància que se li dóna a l'origen dels moriscos que protagonitzaren la revolta. Tant és així que també en la crònica d'Escolano escrigué que *"el Maeste de Campo Don Sancho de Luna a la villa de Murla [...] quiso antes de entrar en ella subir a la hermita de S. Sebastian a ver el daño que havian hecho los Moros [...] y al dar la buelta para la hermita, vio baxar por la montaña del carrascal de Parcente [...] grandes tropas de Moriscos de Guadaleste, Xalon, y Tarbena, y otros que se havian juntado con ellos, con muchas cargas de ropa"*[2] o referències al seu caràcter, *"de los moriscos del valle de Alahuar, como eran de suyo cerriles y fieros de condición y hasta en la corteza eran Moros, desde el mismo dia de la publicacion del bando se cerraron dentro de sus lugares, sin querer admitir Christiano ninguno a platica con ellos"* [3]. D'altra banda destaca la importància estratègica de la presa de les fonts del voltant de la serra, i una dada molt cridanera en la que, segons l'artista, més de 13.000 moriscos baixaren a embarcar-se. Ara bé, desconeixem si aquesta xifra és fiable, ja que altres autors de l'època com Escolano parlen de 20.000.

Açò, independentment de la certesa del nombre, indica la repercussió que la rebel•lió arribà a tenir a tot el territori, donat què allò que té molt de ressò sol acabar magnificant-se.

Memorable expulsion

uieron las espaldas, y apoderandose de vnas peñas las fortificaron como mejor pudieron. Don Augustin fue el que saliò de Murla, para dar calor a la gente de don Sancho, y visto el buen efecto, boluieronse los dos a la villa; dexando bien vastecido el nueuo fuerte ganado.

Cap. XVI. Prosigue la materia del antecedente. Rindense los Moros de Alahuar. Y dase fin a la Expulsion de los Moriscos Valencianos.

ANTES de retirarse a Murla don Augustin dexò ordenado al Sargento Mayor del Tercio Efectiuo de las mõtañas Andres Mayor, que con la vandera de Biar, y algunos soldados de Alcoy, se apoderasse de la roca frontero del Castillo del Pop, creyendo que la gente enemiga, por no perder el fuerte, acudiria contra el y se descuydaria della, y de otros puestos importantes, y si no lo podia hazer; al menos ocupasse vnas peñas que estauan vezinas a la dicha roca. Emprendiola el Sargento con brauo coraçon: mas experimentando su dificultad y peligro, hizose fuerte en las peñas, y las defendiò gallardamente: con que quedò Murla fuera de la sugecion de los tiros y piedras que de las peñas tirauan.

Andres Mayor.

Moros defienden la roca.

Retirados como vimos a Murla don Augustin y don Sancho, boluieron los Moriscos a renouar las platicas con menos gullerias que las passadas: mas como esto yua encaminado a dilatar el tiempo, no se les concediò cosa. El estar duros a no arrostrar a ningun partido de embarcacion se fundaua, en dar sobrado credito a sus dos Alfaquis Pallop y Barom: los quales afirmauan, que los Christianos cegarian en entrar en la valle, y creo tambien la esperança del

Renouanse las platicas.

Alfaquis Pallop y Barom.

cauallo

Memorable expulsión y iustissimo destierro de los Moriscos de España, 1613.

Entre la vall de Laguar i la serra de Pop es donaren la majoria dels enfrontaments directes. Caldria destacar, per damunt de tots, els següents enclaus estratègics: en primer lloc els dels cristians amb Murla, on formaren la plaça d'armes els soldats del general Mexía, i el Plà de Petracos; i en segon lloc la Plana de Gorga i castell del Pop, últim reducte dels moriscos. Pel que fa als protagonistes de la història deuríem destacar, de la part cristiana, al general Mexía que comandava els terços de Nàpols, i de la part morisca al que escolliren com a cabdill de la rebel•lió: Millini. Segons conta G. Escolano, *"eligieron lo primero por su Rey y caudillo un morisco de Guadaleste, por nombre Millini, hombre de cincuenta años, molinero de oficio, y que tres meses del año esquilava ovejas [...] este con su consejo de guerra acudio desde luego a fortificar los sitios de Alahuar"* [4].

Podríem dividir l'estratègia militar per a prendre la vall de Laguar en 6 fases o objectius principals:

Vall de Laguar

REBEL·LIÓ DELS MORISCOS A LA SERRA DE LAGUAR

Butlletí calp
Institut d'Estudis Calpins

JERÓNIMO ESPINOSA 1612 - 1613

1.- El Castell de les Atzavares: Agustín Mexía considerà que aquest era el primer enclau que s'hauria de prendre, ja que era el punt únic d'eixida natural a la plana i, per tant, la via de comunicació fins Dénia. A més de ser la possible entrada per a moriscos que intentaren accedir fins Laguar per auxiliar o unir-se a la rebel•lió. Així fou com el 16 de novembre les tropes partiren des d'Orba cap al castell. Al poc de començar els atacs els moriscos fugiren, abandonant la fortificació, per refugiar-se a Laguar i al Cavall Verd.

2.- Pujada al Cavall Verd per l'est: segons les apreciacions d'alguns estudis de F. J. Monjo, l'atac per aquest punt de la topografia es faria per dos motius: d'una banda per la importància de quedar-se amb Murla i establir allí la seua plaça d'armes. I d'altra, perquè així tancarien totes les possibles eixides, fent de la Vall de Laguar un atzucac sense eixida i poder atacar als rebels per les altures de la serra. D'aquesta forma els moriscos no tingueren més lloc de refugi que els tres pobles —Campell, Fleix i Benimaurell— i el capdamunt de la serra. Les eixides quedaven així cobertes, ja que l'única favorable era el Plà de Petracos a l'oest, però allí s'havia establert, prèviament, l'exèrcit cristià.

3.- La presa de la serra per l'oest: aquest punt fou l'escollit pel general per ser el punt més dèbil. Era el més accesible per ser la costera més suau i tenir marge de maniobra per la distància que els separava dels moriscos. Així caigueren un a un tots els pujols fins arribar a la població de Benimaurell. Sembla que fou en aquest moment quan el cabdill morisc Millini baixà a socórrer la presa del lloc, caiguent mort en l'enfrontament directe.

4.- Presa dels tres pobles de Laguar: Mexía utilitzà dues companyies diferents. La primera atacava les poblacions una a una, mentre que la segona discorria en paral•lel per acabar amb tots aquells que intentaven fugir per la vessant del Barranc de l'Infern. Les cròniques del moment relaten aquestes hores de la batalla com una de les més sagnants, així ho mostra el cronista Corral y Rojas quan descriu que *"por mucha priesa que se dieron a salir, como el camino (que hazia[n] para la sierra) era tan aspero y estrecho, ellos cargados, unos de ropa, otros de sustento, otros de criaturas [...] no pudieron subir a ella [...] mataron gran numero, sin hazer distincion de sexo ni edad [...] assi sin escapar alguno, fueron pasados a cuchillo".*

5.-El castell de Pop, l'últim reducte: es tracta d'un enclau geogràfic situat en l'accident conegut com Cavall Verd. Molts autors han afirmat que l'existència d'aquest lloc està totalment inventada i basada en una llegenda. Altres, en canvi, diuen que el lloc compta amb una afloració de roca mare que es pogué confondre amb un mur vertical propi d'un castell. Més enllà de les hipòtesis, hi ha una dada tècnica a tenir en compte, i és que les prospeccions arqueològiques dutes a terme donen com a resultat una nombrosa quantitat de ceràmica, cosa que demostra que hi hagué ocupació musulmana en algun moment. Ara bé, són fruit del moment de la revolta o responen a un altre tipus d'hàbitat? Cabria la possibilitat de pensar que podria respondre a un antic *hîsn* islàmic, entès com un simple lloc de refugi i que amb posterioritat, en època cristiana, passara a anomenar-se castell, com ja s'ha comprovat en altres indrets del nostre territori? Siga com siga, el què podríem afirmar és que allí romangueren els moriscos fins l'últim moment. El darrer baluard d'un intent agònic de pactar algun tipus de millora per a les condicions de l'expulsió o, en els millors dels casos, de la seua permanència en el territori.

6.- El general tornà a Murla i manà que es guardaren totes les fonts per evitar possibles abastiments. L'únic que els quedava als militars era esperar, ja que els moriscos no tenien reserves d'aigua i a penes de menjar. En aquests últims moments, aïllats sobre el tallant del Cavall Verd, començaren a donar-se situacions tan extremes com les que veiem en l'oli i també explicitades per Escolano en la seua crònica que diu així: *"Murieron de los rebeldes mas de mil y quinientos, usando los soldados de las crueldades que traen consigo semejantes ocasiones. [...] Muchas mugeres se cubrian el rostro con las faldillas, y abraçadas en sus hijos, se arrojavan por las peñas abaxo, pensando hallar mejor acogimiento que en los soldados"* [5].

Passaven els dies i el general començava a impacientar-se. Aquest envià al cronista Corral y Rojas, junt a un habitant de Murla, per donar una última oportunitat als rebels: podien baixar i ser embarcats cap a Orà, o quedar-se atrinxerats i esperar una mort segura.

Així fou com el 29 de novembre, huit dies després de l'inici de la revolta, començaren a baixar dones i xiquets. Per la nit signaren les capitulacions i l'endemà ja no quedava cap morisc en el Cavall Verd.

Fer balanç resulta complicat per la manca de xifres numèriques exactes. Malgrat tot, podem afirmar que la rapidesa amb la que guanyaren els llocs els cristians i l'escàs nombre de baixes d'aquests, davant les matances dels cristians nous o moriscos, mostra una realitat innegable. El què es visqué a Laguar no fou una batalla entre dos bàndols comparables, com reconeixia Escolano diguent que: *"Seria todo el volumen de aquella gente cosa de veynte mil al mas entre hombres, mugeres y niños, pero los de guerra no llegavan a ocho mil"* [6]. Aquest panorama descrit, des de la perspectiva del bàndol vencedor, mostra perfectament com un exèrcit professional militar, guarnit amb armament pesat, s'enfrontà a camperols moriscos, en desigualtat de condicions. Eren famílies senceres, atemorides, mal organitzades i sense instrumental militar. Només podien defensar-se amb rodes de molins o pedres.

Fou d'aquesta forma, en aquell moment i en aquest territori, on es tancava, per darrera vegada, la porta a la coexistència entre dues cultures: la cristiana i la musulmana. I és que l'expulsió dels moriscos fou, indubtablement, un dels grans capítols de la història del País Valencià: la fi d'una cultura que deixà la seua petjada impresa en una herència innegable de la què en som beneficiaris.

Notes:

1-ARV: Reial Cancelleria*, reg. 569, f.22r.*
2-ESCOLANO, Gaspar*, Segunda parte de la decada primera de la historia de la insigne y Coronada ciudad y Reino de Valencia,* València, 1611, Lib. 10, Cap. LV, p.987-988.
3-Ibídem, Lib. 10, Cap. LIII, p.997
4-Ibídem, Lib. 10, Cap. LV, p.986
5-Ibídem, Lib. 10, Cap. LVIII, p.1006.
6-Ibídem, Lib.10, Cap.LV, p.986.

Els nuclis de moriscos de les valls muntanyenques de la Marina Alta

Francesc Monjo i Dalmau
Institut d'Estudis Calpins

Despoblat de Benimarsoc (Vall de Gallinera)

Des del segle XIII les velles alqueries islàmiques d'aquesta comarca -avui moltes d'elles desaparegudes- han estat citades per diverses fonts documentals impreses com el Llibre del Repartiment, altres més tardanes com les històries de València de G. Escolano i de Martí de Viciana, així com l'Informe de l'arquebisbe Fabián y Fuero, els estudis de Cavanilles, de Madoz, de Sanchis Sivera, de Lapeyre, de Halperin Donghi, de Barceló, de Belenguer, de Valldecabres, de Domoso i de Guinot, i articles publicats per Carmel Giner Bolufer, David Bernabé, Josep Torró, Primitivo Pla, etc. Aquestes publicacions ens han ajudat a la identificació i localització dels nuclis moriscos de les valls muntanyenques interiors de l'actual Marina Alta -Castells, Laguar, Ebo, Alcalà i Gallinera-, i en la seua documentació.

Aquests llogarets o alqueries de muntanya s'ubiquen, generalment, en els confins de les terres conreades, buscant posicions relativament elevades a les vessants. En els casos en què no es donen emplaçaments especialment excèntrics, s'observa una forma més generalitzada d'ocupació de sòls margosos que afloren sobre petits altells. També es donen emplaçaments sobre sòls rocosos com els de l'Atzuvieta (Alcalà), en tot cas improductius.

Des del punt de vista cronològic, l'estudi d'aquests nuclis s'inicia en el moment de la conquesta amb el Llibre del Repartiment, que és el primer que dóna compte de les diverses poblacions i heretats atorgades als colons. I és que l'actuació rebel dels andalusins, que donaven suport a la primera revolta d'al-Azraq (1247), va fer que el rei Jaume I anunciara la seua expulsió el 6 de gener de 1248. La deportació forçada dels indígenes tenia dos motius: reduir la capacitat insurreccional dels musulmans del regne i establir camperols cristians. Tot i que no va ser totalment efectiva, sí que va comportar un trasbals important de la població musulmana que va ser desallotjada de les planures litorals -zones ben comunicades i de bona productivitat agrària- i confinada a les muntanyes de l'interior de l'actual comarca amb pitjors condicions agràries, la qual cosa va significar el declivi progressiu, fins a la desaparició, de moltes alqueries. La població musulmana aïllada a les terres muntanyenques i, per tant, marginals del nou regne de València, va tindre que suportar fortes imposicions fiscals. Aquesta situació va reduir econòmica i culturalment a la comunitat islàmica. Però, malgrat tot, va poder mantindre els seus lligams i trets culturals, i aquesta voluntat va fer que foren possibles realitats materials i físiques lligades a la construcció de la seua identitat. És per això que va existir una important dicotomia entre el poblament de la comunitat musulmana que ocuparia les zones de l'interior, lluny de la costa, i la cristiana en les planures costaneres pròximes a les vies de comunicació.

A les darreries del segle XIV i principis del segle XV la muntanya estava superpoblada i els hàbitats molt repartits. Saben que a principis del segle XVII encara hi havia setze alqueries a Gallinera, vuit a Alcalà, sis a Ebo, tres a Castells i quatre a Laguar[1]. Per conèixer aquesta disposició de l'hàbitat musulmà a les valls de la Marina, hem realitzat un seguiment dels nuclis de població existents abans i després de l'expulsió dels moriscos, amb el propòsit d'observar en quina mesura el decret de 1609 va consumar el despoblament d'alguns d'ells. Així ens hem trobat amb el fet de que un nombre no menyspreable de poblacions ja no tornaran a deixar rastre de la seua existència, ja que han sigut totalment abandonades. Generalment, aquest fenomen es donarà en els nuclis més allunyats de la muntanya, és a dir, en els més menuts, des del punt de vista demogràfic, i ubicats en les zones més altes i escarpades. Tot seguit veuran una completa relació dels llocs existents a principis del segle XVII a les valls esmentades.

Per comprendre l'hàbitat musulmà, creguem que cal parlar dels castells musulmans: elements estructuradors i vertebradors del paisatge rural. I és que existia una xarxa de castells anomenats per les fonts àrabs *husûn* i per les cristianes *castra*. Aquestes fortificacions i caps dels districtes, a més de ser construccions defensives destinades al refugi de la població camperola en moments de perill, exercien com a centres socials, polítics i administratius del territori que els envoltava. El *hîsn* (castell en singular) estava constituït per un conjunt d'alqueries relacionades o adscrites a ell. Per això, podem afirmar que la unitat bàsica d'organització rural era l'alqueria, i l'agrupació de diversos nuclis d'aquest tipus conformaven el districte castral on l'*aljama* s'encarregava de la seua organització social i administrativa. La majoria d'aquests castells tenien noms preàrabs, però això no assegurava que foren d'època anterior a l'ocupació musulmana, ja que després de la conquesta islàmica la població

autòctona va continuar parlant els seus dialectes romànics fins la seua definitiva arabització que es produiria durant els segles X i XI. Els castells més importants tenien una funció militar i administrativa, però sembla que no tots van albergar població: alguns d'ells eren només grans recintes fortificats (albacars) destinats a rebre els habitats de les alqueries del terme i els seus ramats en cas de perill.

Moltes de les alqueries portaven noms que en realitat eren gentilicis (Benirrama, Benissivà, Beniaia, Benialí, etc.) situació que fa entendre la importància que li donava aquesta societat als lligams familiars dintre el marc de famílies extenses o petits clans que, possiblement, posseïen terres i les conreaven. Com ja hem assenyalat, la reunió d'aquestes alqueries formava una aljama amb les seues pròpies autoritats.

La conquesta cristiana del segle XIII no va fer que aquesta organització castral desapareguera, atès que els musulmans van continuar utilitzant els husûn com a refugi, però, poc a poc, els castells musulmans anirien perdent la seua originària funció. Amb posterioritat, algunes alqueries també desapareixerien a causa del poder d'atracció que tenien els nuclis de població més importants. Aquest moviment va començar en el segle XIV, i al segle XV moltes velles alqueries quedarien deshabitades per sempre més. L'última empenta que patirien els llogarets musulmans seria en el 1609 amb l'expulsió dels moriscos. Com veurem, molts d'ells quedarien despoblats i mai no tornarien a ser ocupats per nous contingents humans. Altres, en canvi, van ser repoblats per cristians mitjançant cartes pobles.

Si alguna cosa caracteritza a les valls que anem a estudiar, és l'important nombre de despoblats conservats després de l'expatriació dels moriscos . Això és deu, segurament, a la duresa de l'hàbitat: uns llocs tancats per serres i sense eixida a la mar.

1. L'Espai morisc: el cas de les muntanyes interiors de la Marina Alta

Com hem vist, la muntanya va ser l'espai de vida morisca, i és per això que podem trobar dins el cor de les serres els seus antics nuclis d'hàbitat. Com diu J. Torró, eren llocs representatius de la marginalitat de la zona muntanyenca en la seua dimensió de suport físic de l'hàbitat[2].

Després de la lectura pregonada del decret d'expulsió dels moriscos el 22 de setembre de 1609, els musulmans, que durant segles havien viscut a les muntanyes de l'interior, només tenien tres dies per a abandonar-les i embarcar-se cap a Orà. Com és de suposar, la eixida no va ser gens complaent i la resistència a aquest edicte es va materialitzar amb la revolta de Laguar. Un aixecament que els terços de Nàpols i de Sicília van aconseguir neutralitzar sense massa esforços.

Les muntanyes de l'interior de la Marina Alta -Castells, Laguar, Ebo, Alcalà i Gallinera- són els llocs on més despoblats s'han conservat. Això es deu a la important ocupació musulmana, en forma d'hàbitat, que van tindre en les zones interiors, terres més altes i allunyades de la costa. I és que, com hem vist, en el procés de conquesta del segle XIII està l'origen d'aquesta disposició geogràfica. A més, cal dir que als senyors els interessava que aquestes valls tingueren ocupació humana, ja que era una manera de mantindre en producció terres que els proporcionaven rendes. Però, també hi van quedar despoblats altres nuclis moriscos de les valls més pròximes al litoral i, per tant, més fèrtils. La majoria d'ells, això sí, envoltats per amfiteatres de muntanyes. Encara que aquests llogarets no siguen objecte del nostre estudi, ens veiem en la obligació d'esmentar-los, encara que només siga a manera exemple del que acabem d'assenyalar. Aquests nuclis són: Vernissa en l'actual terme de Benigembla, Benicadim i Benihomer a Beniarbeig; Matoses a Pedreguer; Benibrahim a Xaló; Mosquera i Beniaia a Alcanalí; Pamis i Vinyals a Ondara; Gorgos a Gata; Atzaneta, Benumea i Favara a Pego, etc.

Amb l'expulsió del 1609 els nuclis de la comarca van passar de 2.440 veïns en 1609, a 1.050 en 1646[3]. Aquest descens demogràfic dóna una pèrdua de quasi un 57% a causa del nombre insuficient de repobladors. Malgrat l'intent repoblador -segons J. Cuevas, la repoblació mallorquina va ser molt important a Gallinera, Laguar, Ebo i Xaló; Vall de Pego va tenir repoblació autòctona i Alcalà la va rebre mixta[4]-, les aportacions migratòries colonitzadores no van aconseguir tapar el buit morisc. I és que els recursos en les àrees de muntanya aspra no eren gens atractives per als repobladors.

En canvi, no tingueren massa problemes per abocar-se cap a les zones semi-litorals abandonades pels moriscos.

Com assenyala J. Torró, cal tenir en compte que alguns dels despoblats moriscos són, en realitat, alqueries abandonades abans del 1609 (sobretot en el segle XV), o bé despoblacions posteriors a l'expulsió patides en el segle XVII o, inclús, en el XVIII[5]. Podríem assegurar que la mancança de certes condicions d'infraestructura i d'habitatge van fer que els repoblador abandonaren les alqueries més desertes i petites per instal•lar-s'hi, junt amb altres colons, vora les millor terres. J. Torró assegura que "l'expulsió dels moriscos no solament va tenir una incidència important sobre la distribució del poblament, sinó que també va suposar l'inici d'una transformació profunda al si de les estructures i els espais agraris" [6].

Si fem una aproximació històrica de les valls muntanyenques que anem a tractar en aquest article, cal dir que Castell de Castells va ser una vall de moriscos que tenia, juntament amb el nucli de Castell i els que després serien els despoblats d'Aialt i Vila, uns 170 focs[7]. Aquests nuclis eren baronia de la comanda de l'orde de Calatrava[8]. A principis del segle XVII la Vall d'Alcalà comptava amb vuit nuclis poblacionals sota el domini baronal dels cavallers Català[9]. La població d'aquesta vall restà musulmana fins l'expulsió del 1609. Els setze nuclis musulmans que formaven la Vall de Gallinera estaven sota el domini senyorial dels ducs de Gandia, igual que les sis antigues alqueries de moriscos de la Vall d'Ebo[10]. Pel que fa a l'hàbitat de la Vall de Laguar, és distribuïa -i encara avui- entre Benimaurell (o Poble de Dalt), Fleix (o Poble del Mig) i Campell (o Poble de Baix), als quals hauríem d'afegir Ísber. Aquests nuclis poblacionals eren també antics llogarets musulmans que formaven part del ducat de Gandia[11]. Com ja hem vist, davant el decret d'expulsió dels cristians nous, Laguar va ser un lloc actiu en la rebel•lió morisca. Al segle XVII la repoblació d'aquesta vall fou lenta, tornant els llogarets a ser ocupats per famílies vingudes de Mallorca.

2. L'hàbitat morisc

Molts nuclis deshabitats, com hem vist, van ser repoblats, i altres, en canvi, van quedar totalment abandonats. L'hàbitat morisc, com a arquitectura patrimonial, que ens ha aparegut en forma de despoblats, solien ser un conjunt de cases aïllades que formaven el llogaret morisc. Alguns van arribar a ser reutilitzats com a corral i, per tant, deixaren de tindre la seua originària funció d'hàbitat. Però, així i tot, les restes materials conservades ens han permès fer-nos una idea del *modus vivendi* morisc.

Hem trobat despoblats que han mantingut les fàbriques i les morfologies de l'època musulmana. Això ha fet que pogueren observar la seua senzilla estructura: planta quadrangular, amb una habitació paral•lela a la façana principal i un pati que sol ocupar gran part del complex. Algunes vegades hem vist com es construeix un altre habitacle al fons del pati o s'hi recolza. Els escassos departaments servien per a dormir, com a taller, magatzem, cuina, etc. La tècnica més antiga utilitzada era la de la *tapiera*, realitzada amb encaixonats de fusta i travessers. Al seu interior es col•locava el morter (sorra, calç i grava) a capes d'entre 10 i 20 cm, i les xafaven per compactar-les. Per anivellar el terreny, solien disposar filades de maçoneria travada amb morter de calç.

Els nuclis moriscos de les muntanyes interiors de l'actual Marina Alta, segons la documentació, serien els següents:

Castell de Castells	Laguar	Ebo	Alcalà	Gallinera
Castell	Campell	Bisbilan	Jovada	Benirrama
Aialt	Fleix	Serra	Atzuvieta	Alcúdia
Vila	Benimaurell	Benissuai	Roca	Benimoamet
	Ísber	La Solana	Beniaia	Benimarsoc
		Cairola	Querola	Alpatró
		Benissit	Benialí	La Carroja
			Capaimona	Llombai
			Rafalet	Benissili
				Benitaia
				Benialí
				Benimàmit
				Benissivà
				Benistrop
				Bolcàssim
				Rafalet
				La Solana

A diferència de L´Atzuvieta, on hi han petites illes de cases que formen una mena de carrers, els habitatges del despoblat de La Roca, per exemple, formen un grup compacte, amb façanes que recauen al camí. Això ens ha permès saber que l'hàbitat morisc podia variar segons les necessitats o preferències dels seus residents sense tenir que guardar una estricta fisonomia.

Restes de l'Atzuvieta (Vall d'Alcalà).

Escala del despoblat de Benixarcos (Vall d'Alcalà).

3. Conclusió final

Com hem vist, després de l'expulsió dels moriscos del 1609 molts llogarets de musulmans situats en les estretes valls existents entre les serralades de l'actual Marina Alta -Ebo, Gallinera, Laguar, Alcalà i Castells-, que van pertànyer als ducs de Gandia, als cavallers Català i a l'orde de Calatrava, respectivament, quedaren despoblats. Altres, en canvi, foren novament habitats per repobladors vinguts d'altres llocs i viles del regne de València, així com també del regne de Mallorca, mitjançant cartes de poblament.

Però no tots els que es despoblaren ho feren al segle XVII, també hi hagueren d'altres que desaparegueren durant en els segles XVIII i XIX. És el cas dels llogarets de Serra i de Benissit, de la Vall d'Ebo, que van desaparèixer en el segle XVIII a causa d'unes epidèmies, i de Benimarsoc, a Gallinera, que va quedar despoblat en el segle XIX.

Com hem assenyalat, aquests nuclis o alqueries de muntanya s'ubicaren, generalment, en els confins de les terres conreades, buscant posicions més o menys elevades. Aquest tipus de poblament era dispers i estava format per llogarets amb poques cases. En molts casos, suposava la continuació de les alqueries anteriors a la conquesta cristiana, mentre que la població andalusina expulsada de la costa i confinada a l'interior, allà pel segle XIII, en crearia d'altres.

L'existència de tants nuclis musulmans en aquestes zones de muntanya era deguda a la pressió senyorial, la qual provocava la necessitat de posar en conreu terres marginals. Això explica la superpoblació de la muntanya en hàbitats molt repartits. I és que als senyors els interessava que aquestes zones tingueren ocupació humana, ja que era una manera de mantindre en producció terres que els proporcionaven rendes. Saben que a principis del segle XVII encara hi havia setze alqueries a Gallinera, vuit a Alcalà, sis a Ebo, tres a Castells i quatre a Laguar (ací estem incloent Ísber). Però també existien nuclis moriscos en les valls més pròximes al litoral i, per tant, més fèrtils, però aquests no han sigut objecte del nostre estudi.

El descens demogràfic a l'actual Marina Alta va arribar al 57% a causa del nombre insuficient de repobladors. I és que les aportacions migratòries colonitzadores no van aconseguir tapar el buit morisc. L'aspra muntanya de la Marina Alta, com és de suposar, no era gens atractiva per als repobladors.

Notes:

1. A banda de Campell, Fleix i Benimaurell, hem decidit incloure també Ísber dins de Laguar, ja que a principis del segle XX va ser separat del terme municipal d'Orba i es va incloure dins la Vall de Laguar.
2. TORRÓ, J., "Prospecció toponímica i distribució del poblament: els despoblats de la Vall d'Ebo" *Afers. Miscel•lània*, 2. Catarroja: Afers,1985, pp. 229.
3. CUEVAS, J., *La población valenciana en la Edad Moderna. La Marina en los siglos XVI, XVII, XVIII*. Alacant: Universitat d'Alacant, 1991 pp. 58.
4. *Ibídem*, pp. 56.
5. TORRÓ, J., *Poblament i espai rural: transformacions històriques*. València: Alfons el Magnànim,1990, pp.105.
6. *Ibídem*, pp 109.
7. BERNABÉ, D., "Jurisdicción, población y economía en el siglo XVI". *Historia de la Marina Alta*. vol. I. València: Prensa Valenciana i Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta, 1999. pp. 368.
8. *Ibídem*. pp. 369.
9. *Ibídem*. pp. 369.
10. *Ibídem*. pp. 364.
11. *Ibídem*. pp. 364.

Restes de casa morisca (Atzuvieta, Vall d'Alcalà)

HERÈNCIA MORISCA

Bernat Capó
Periodista i escriptor

Quede ben clar que no sóc un científic, ni un especialista en altra cosa que no siga l'estima a la meua terra, al meu passat, és a dir, a la terra de tots nosaltres, a la nostra història. En realitat del que es tracta és de fer país, buscant les arrels allí on siguen i traient-les a la llum i xuclant-les com si d'un tros de regalèssia es tractara. Ens hem d'omplir de tot el nostre, siga bo o siga roí, i perquè és nostre ho assumirem amb totes les conseqüències, sense menysprear res, amb alegria. No estem en condicions de renunciar a qualsevol cosa per menuda que siga, perquè com molt bé diu la dita popular tota pedra fa marge i nosaltres necessitem construir molts bancals, com feren aquells avantpassats, per sembrar la llavor que un dia no massa llunyà es torne blat alimentós.

Hem de mirar enrere i agafar el que deixaren els musulmans i allò que portaren els conqueridors. De la petja aràbiga tenim un bon grapat de costums dels que anem a parlar tot seguit.

D'una de les herències morisques que vaig a parlar-vos és de la figura del curandero. En aquell temps havia pocs metges i els que hi eren estaven al servei dels cristians. A la força, entra la gent morisca tingué que nàixer la figura del sanador o curandero per portar alguna mena de remei als malalts de la seua comunitat. El curandero, com tots els d'aquell status social, no sabia llegir ni escriure, la seua professió era la de llaurador i, entre solc i solc, practicava la medicina. Pel fet de ser moriscos ja estaven vigilats, pel fet de curar els seus germans de religió ja eren perseguits, portats davant els tribunals eclesiàstics i alguns condemnats. Hi ha abundant documentació al respecte, de casos tractats per la Inquisició. Això i l'analfabetisme imperant obligà a que els seus coneixements es transmeteren per tradició oral, de pares a fills.

El camp de la medicina morisca era molt ampli, hi cabien des de les herbes fins l'astrologia, passant per les oracions i els sortilegis. Les herbes les coneixien totes i les aplicaven amb molta mesura i oportunitat. Amb elles podien curar les inflamacions del fetge, el mal de panxa, la infecció d'orina, les pedres del ronyó, els constipats i moltes coses més. Quan les herbes fallaven entraven en joc les oracions, a Mahoma i Alà, és clar. Si topaven amb un malalt dels anomenats maniàtics tiraven mà dels sortilegis, no el curaven, però tampoc li feien mal. Aquests eren de tipus cabalístic. Per últim hem de referir-nos a l'Astrologia que fou una ciència molt popular a llarg de l'Edat Mitjana. La portaren els àrabs i se l'afillaren els jueus transmetent-la per tot arreu d'Europa.

Sanadors, curanderos, medecinaires, remeiers, tant si val, el ben cert és que les supersticions seguim portant-les a la massa de la sang i resulta una herència difícil de perdre.

Els musulmans tenien el costum de protegir-se amb amulets, aqueixes coses que es pengen del coll, es porten a la butxaca o dins de la cartera. Els moros deien que un bon musulmà no deu d'anar mai sense qualsevol cosa que el defense o protegisca, perquè la persona que no té amulets és com la casa que no es pot tancar per manca de porta i ja sabem que la casa que no té porta permet el pas del bé i del mal, del vent i la pluja. Hui són moltes les persones que segueixen els costums dels amulets, aquells costums que un dia llunyà portaren els àrabs i que hem fet nostres.

Quan arribaren els musulmans, l'agricultura del país estava tan retardada que les dolences per manca d'alimentació eren a l'orde del dia. La primera tasca, doncs, fou la de procurar que no faltara el menjar fent de l'erm un verger. I com eren homes molt previnguts no sols treballaren el planet, també començaren a traure-li suc a la muntanya. Així començaren a nàixer els bancalets escalonats a les vessants muntanyoses.

A banda de l'arròs, els moros també portaren el sucre i l'afició a les llepolies que d'ell es deriven i que segueixen endolcint els nostres paladars. De bon segur que tots coneixeu els pastissets que es diuen polvorons, estrelletes i ametllats, ben carregats de sucre, ametlla i oli d'oliva i que, mireu per on, són les especialitats de la major part dels pobles de les valls interiors de la Marina i de manera més concreta d'aquells que formen la Vall de Gallinera, on més vestigis tenim d'aquell passat llunyà. Pel que sabem foren els primers torronaires coneguts, parle del torró blanet, del que es ven tot arreu sota la denominació de Xixona.

La pansa de raïm de moscatell també té el seu secret encara d'un altre tipus. Quan els sarraïns arribaren a les nostres terres trobaren alguns bancals plantats de vinya, una herència desconeguda pels nous conqueridors. Van rebre l'ordre d'arrancar-les totes, perquè això del vi ho tenen prohibit, però com l'ingeni humà treballa molt aviat varen pensar que aquells raïms tan preciosos i tan dolços podrien transformar-se en pansa i no tenia gens d'alcohol, al menys líquid. I així ho plantejaren a les seues autoritats que, assabentats de la necessitat de dolç que tenia el poble, van dir que bé i les vinyes no foren arrancades. La gent tenia el seu truquet i la veritat es que de tota la collita de moscatell no dedicaven més que la meitat a la pansa. La resta era per fer mistela que no era vi, però que amagaven pels racons de la casa fins l'arribada del Ramadà o de qualsevol nit especial.

I també parlarem de la mona, cosa que sembla inventada per ells. La mona apareix després de la conquesta cristiana, muna era el seu nom i la seua elaboració va nàixer per raons de vassallatge. Segons conten, quan arribava el temps de la sembra els amos donaven la llavor

als llauradors i aquests, en agraïment, preparaven unes coques amb farina, ous i sucre, i això ho portaven com a present als senyors de terres i vides. Les mones d'abans tenien forma d'animals, molt paregudes a aqueixes que solen fer-se'n per als xiquets que s'elaboren pel temps de Pasqua. Això de la forma d'animal té el seu simbolisme. Ja sabem que els moriscos estaven indefensos front als senyors, i com que eren molt supersticiosos van inventar allò dels animalets pensant que, d'alguna manera, farien tragar a tots els poderosos una bona quantitat de serps, fardatxos i algun que altre gripau. I allà, en el fons dels seus cors, matingueren la secreta esperança de que qualsevol cuc d'aquells s'avivara dintre la panxa i rosegara les entranyes dels qui tant els feien treballar i sofrir.

La nòmina de menjars que han perdurat a través del temps és tan llarga que mai no acabaríem, però no vull deixar passar per alt la "coca de calfó", producte típicament morú i que hui està encara tan present i viu com aquells dies que la inventaren.

Una altra cosa que crida l'atenció, i que qualsevol persona pot veure per alguns poblets i casetes de camp, és el costum de pintar de blau els brancals de les finestres i portes. Què vol dir això? El blau és un color que donava als moriscos certa seguretat. Ja poden mirar els curiosos tot el que vulguem que el mal d'ull no podrà entrar a la casa si els muntants estan pintats de blau. Era un sistema de defensa no pels lladres davant aquells que són portadors de malalties, odis i enveges. El mal d'ull era cosa de temps endarrere i encara hi ha qui s'ho creu. Segons diuen, es tracta d'un influx malèfic que la persona pot exercir sobre una altra mirant-la de certa manera. El blau, pel que es sap i pel que es veu, és un bon remei.

Un altre costum que perdura també és de tipus religiós. Haureu observat, sobretot a les esglésies de pobles menuts, que les dones van a les misses i preguen en veu alta com si fossen sordes. La cosa ve de lluny. Com sabeu, en aquell temps es feien cristians a la força. La cosa era molt senzilla: o et bateges o a l'Àfrica. Acceptaven perquè no tenien més remei, però en el fons del seu cor romanien fidels a les ensenyances de l'Alcorà. Assabentats els forçadors els obligaven a que, dintre l'església i a l'hora de missa, pregaren amb veu alta per tenir la seguretat de que complien les formes i que de bona veritat parlaven amb el Déu cristià i no amb Alà. Una manera molt especial de guanyar ànimes o perdre el temps, segons es mire.

Mai no acabaríem. De la petja que ens deixaren els moriscos parlen clarament moltes i moltes coses com per exemple: alguna mena de vestits, nombroses cançons com ho són la majoria de les emprades a la batuda, els conreus de la terra, la xeremia, els atifells...

Bona part de la nostra riquesa cultural està asseguda damunt del substrat morisc. Noms de partides i pobles, cognoms de persones i tantes altres coses. No en va han passat tretze segles des que van vindre a aquesta zona i quatre dies des que els van tirar de mala manera de la pròpia casa, perquè, en honor a la veritat, hem de dir que el nostre país actual, aleshores, era més d'ells que dels conqueridors que vingueren. Però així és la vida i sobretot la guerra, que qui la guanya fa el que vol, *"por justo derecho de conquista"*.

Que la terra hon adam primerament
habita quant stech gitat de paradis terrenal [...] abunda aixi en
tanta fruyta stranya, ne en abres fragants e preciosos
com aquesta. [...]Apres hic ha
panses blanques e negres, figues, molt oli, ametles,
presechs, pomes, peres, teronges, limons, llimes,
adzebrons, aranges, cireres, de diverses sorts
guindoles, albercochs, magranes, gingols, nous,
avellanes, sarmenys, ledons, garrofes, prunes,
nesples, codonys, alberxigrues, ab moltes daltres.

F. Eiximenis, segle XV.

Figuera junt a l'Atzuvieta (Vall d'Alcalà).

Picaporta a Alcalà de la Jovada

La Mà de Fàtima o Khamsa

Des de ben antic la mà ha tingut qualitats màgiques i protectores. Els musulmans creien en el símbol com a protecció contra els mals d'ull. Oposaven la mà contra la mirada de la persona que pensaven que els desitjava el mal i deien *khamsa fi aynac*, que venia a dir els cinc dits en el teu ull, o en la teua mirada. A més a més, també feia referència als 5 preceptes musulmans o als cinc membres de la família del profeta.

Siga quin siga el seu origen, ben discutit en moltes ocasions, aquest motiu començà a aparèixer, a banda de en amulets personals, en les portes de les cases, com a protecció dels qui hi vivien dins, en forma de picaportes. Resulta molt curiós comprovar com avui en dia en moltes cases de Marrakech continua apareixent en la forma original, però el més sorprenent de tot és observar les variacions i adaptacions que altres cultures fan del símbol, és el cas de les picaportes que en moltes de les nostres cases encara perduren i que es fabricaren fins ben entrat el segle XX.

Ens trobem davant d'un exemple, d'entre molts altres, de la supervivència, adaptació i modernització de l'herència que les diferents cultures van deixant, al llarg dels segles, en el territori en el que han estat. I és aquesta capacitat de supervivència la que conforma un ampli patrimoni ideològic, cultural i immaterial, més difícil d'endevinar, però no per això menys important.

Calp en l'expulsió dels moriscos

Per la documentació sabem que Calp era un nucli de cristians vells a l'igual que la resta de pobles del litoral de la Marina Alta. Per tant, és lògic pensar que la participació del municipi va ser en favor del bàndol cristià. El que tal vegada no podíem ni imaginar, és que el gran general Agustin Mejía, que desembarcà al port de Dénia junt als Terços de Nàpols i Sicília, la gran figura "heroica" responsable de fer efectiva l'expulsió en la comarca, passara la nit a Calp junt als seus homes. En el llibre de F. Marco Guadalajara de 1613 podem llegir, en el foli 114:

"Partieronse todos juntos el primero de Noviembre, y alojose don Agustin con dos compañias de ginetes aquella noche en Calpe"

L'altra aportació que llegim un poc més avant en el foli 116 vers, parla ja de la contribució a la milícia efecetiva que van fer alguns de Calp per sufocar la revolta de Laguar, i diu així:

"Los soldados Efectivos de Biar, Benisa, Tablada y Calpe se apoderaron de un puesto mas alto de la montaña, y le defendieron valerosamente"

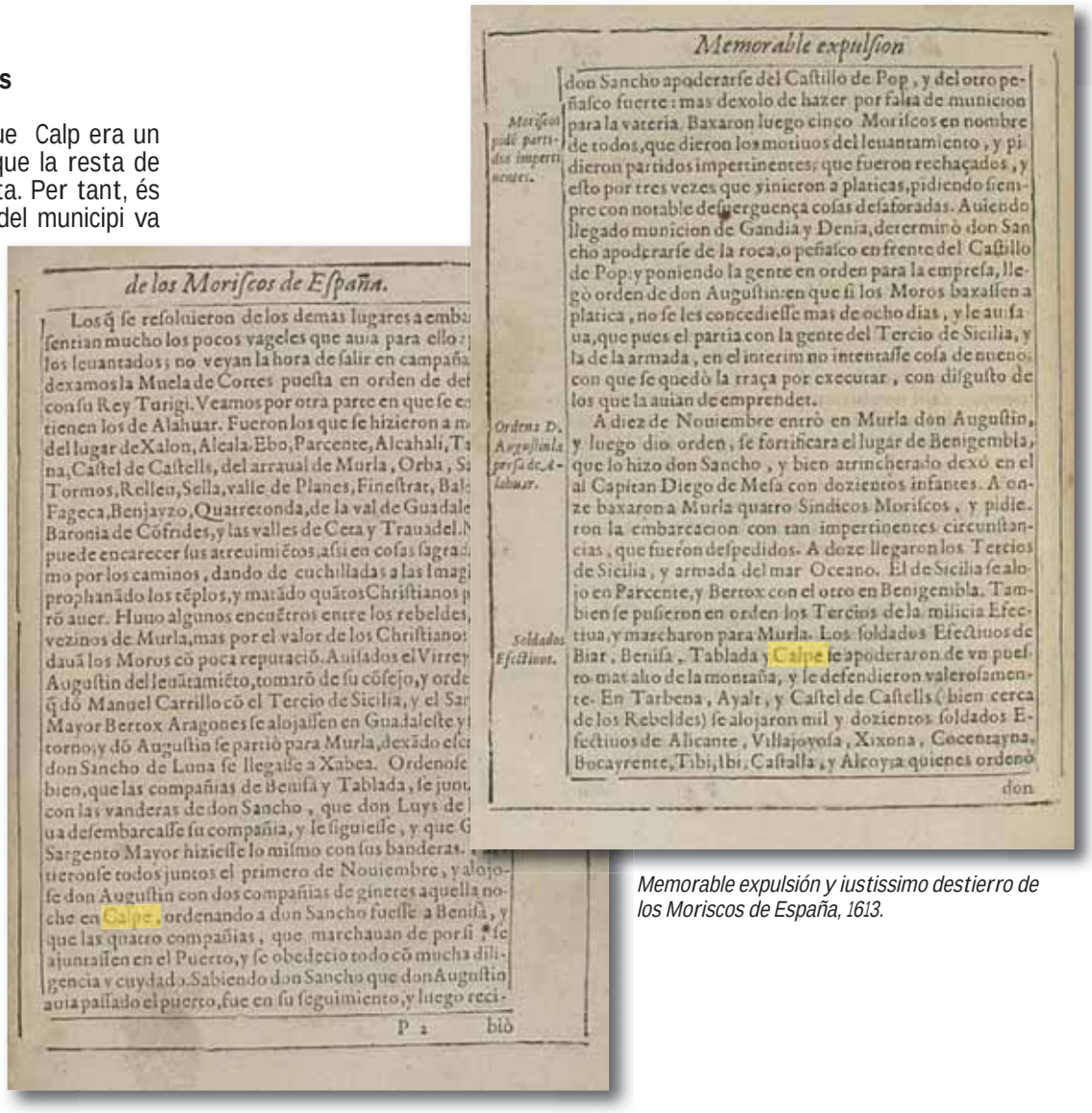
de los Moriscos de España.

Los q̃ se resoluieron de los demas lugares a emba
sentian mucho los pocos vageles que auia para ello
los leuantados; no veyan la hora de salir en campaña
dexamos la Muela de Cortes puesta en orden de det
con su Rey Turigi. Veamos por otra parte en que se e
tienen los de Alahuar. Fueron los que se hizieron a m
del lugar de Xalon, Alcala, Ebo, Parcente, Alcahali, Ta
na, Castel de Castells, del arraual de Murla, Orba, S
Tormos, Relleu, Sella, valle de Planes, Finestrat, Bal
Fageca, Benjayzo, Quatretonda, de la val de Guadale
Baronia de Cõfrides, y las valles de Ceta y Trauadel.
puede encarecer sus atreuimiẽtos, assi en cosas sagrad
mo por los caminos, dando de cuchilladas a las Imag
prophanãdo los tẽplos, y matãdo quãtos Christianos
rõ auer. Huuo algunos encuẽtros entre los rebeldes,
vezinos de Murla, mas por el valor de los Christianos
dauã los Moros cõ poca reputaciõ. Auisados el Virrey
Augustin del leuãtamiẽto, tomarõ de su cõsejo, y orde
q̃ dõ Manuel Carrillo cõ el Tercio de Sicilia, y el Sar
Mayor Bertox Aragones se alojassen en Guadaleste y
torno; y dõ Augustin se partiò para Murla, dexãdo esc
don Sancho de Luna se llegasse a Xabea. Ordenose
bien, que las compañias de Benisa y Tablada, se junt
con las vanderas de don Sancho, que don Luys de
ua desembarcasse su compañia, y le siguiesse, y que G
Sargento Mayor hiziesse lo mismo con sus banderas.
tieronse todos juntos el primero de Nouiembre, y alojo-
se don Augustin con dos compañias de ginetes aquella no-
che en Calpe, ordenando a don Sancho fuesse a Benisa, y
que las quatro compañias, que marchauan de por si, se
ajuntassen en el Puerto, y se obedecio todo cõ mucha dili-
gencia y cuydado. Sabiendo don Sancho que don Augustin
auia passado el puerto, fue en su seguimiento, y luego reci-
P 2 biò

Memorable expulsion

Moriscos pide partidos impertinentes.

don Sancho apoderarse del Castillo de Pop, y del otro peñasco fuerte: mas dexolo de hazer por falta de municion para la vateria. Baxaron luego cinco Moriscos en nombre de todos, que dieron los motiuos del leuantamiento, y pidieron partidos impertinentes; que fueron rechaçados, y esto por tres vezes que vinieron a platicas, pidiendo siempre con notable desuerguença cosas desaforadas. Auiendo llegado municion de Gandia y Denia, determinò don Sancho apoderarse de la roca, o peñasco en frente del Castillo de Pop; y poniendo la gente en orden para la empresa, llegò orden de don Augustin: en que si los Moros baxassen a platica, no se les concediesse mas de ocho dias, y le auisaua, que pues el partia con la gente del Tercio de Sicilia, y la de la armada, en el interim no intentasse cosa de nueuo; con que se quedò la traça por executar, con disgusto de los que la auian de emprender.

Ordenes D. Augustin la gente de Alahuar.

A diez de Nouiembre entrò en Murla don Augustin, y luego dio orden, se fortificara el lugar de Benigembla, que lo hizo don Sancho, y bien atrincherado dexò en el al Capitan Diego de Mesa con dozientos infantes. A onze baxaron a Murla quatro Sindicos Moriscos, y pidieron la embarcacion con tan impertinentes circunstancias, que fueron despedidos. A doze llegaron los Tercios de Sicilia, y armada del mar Oceano. El de Sicilia se alojo en Parcente, y Bertox con el otro en Benigembla. Tambien se pusieron en orden los Tercios de la milicia Efectiua, y marcharon para Murla. Los soldados Efectiuos de Biar, Benisa, Tablada y Calpe se apoderaron de vn puesto mas alto de la montaña, y le defendieron valerosamente. En Tarbena, Ayalt, y Castel de Castells (bien cerca de los Rebeldes) se alojaron mil y dozientos soldados Efectiuos de Alicante, Villajoyosa, Xixona, Cocentayna, Bocayrente, Tibi, Ibi, Castalla, y Alcoya quienes ordenò

Soldados Efectiuos.

don

Memorable expulsión y iustissimo destierro de los Moriscos de España, 1613.

LOS MORISCOS EMBAR
CADOS EN DENIA ASISTIE
DO. DON. CHRISTOVAL SEDEÑO
PROCVRADOR GENERAL. DEL
MARQVESADO. DE DENIA.
FVERON. ENTRE GRAN
DES. I PEQVEÑOS. FVERO
QVARENTA. SIETE. MIL
I CEISI. ENTOS.
DENIA